

İlk Hukuk Lügatlerimiz (1870-1928)*

Ali Adem Yörük**

The First Law Dictionaries of Turkey (1870-1928)

In nineteenth century, in the Ottoman Empire, burocratic centralization ve legislation had been formed. In this process a new literature and terminology based on new laws had been put formed. This study focuses a part of this literature and aims to introduce earliest examples of dictionaires which include terms of legal science in the period of Ottoman-Turk modernization. And the study concerns itself with, the time and the conditions under which these dictionaires first emerged, their various types both in form and content. In this context, I will give information about legal dictionaires and cite introductions of these books.

Key words: Law dictionary, Tanzimat, Law school, Turkish Law.

Bu çalışmada modernleşme döneminde Türkçe olarak telif edilmiş, hukuk terimlerini içermeleri bakımından "hukuk lügati" olarak isimlendirilebilecek lügat türünün bazı örnekleri tanıtılacaktır. Öncelikle bu eserlerin nasıl ortaya çıktığı, hangi ihtiyacı karşıladığı, şekil özellikleri ve içerikleri üzerinde durulacaktır. Ardından tespit edilebilen hukuk lügatleri ele alınacak, lügat yazarları hakkında kısaca bilgi verilecek, müstakil hukuk lügatlerinin "mukaddime/ifade-i merâmları" aynen iktibas edilecektir. Son bölümde ise hukuk lügatleri genel olarak değerlendirilecektir.

I

Modernleşme döneminde Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak 19.yy.'da Osmanlı Devleti'nde Batı örneğinde kanunlar meydana getirilmiştir¹. Kanunlaş-

* Kusurların hepsi bana ait olmak üzere, bu yazının önceki aşamalarını okuma nezaketini gösteren hocalarım Prof. Dr. İsmail Kara ve Dr. Sami Erdem beylere minnetdarım. Ayrıca tenkit ve katkıları için hakemlere ve ilgisini esirgemeyen Prof. Dr. M. Âkif Aydın beye teşekkür borçluyum.

** Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yüksek lisans öğrencisi.

¹ Kanunlaştırma kavramı ve sebepleri için bkz. Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, İstanbul 1940, I/141-45.

tırma faaliyeti konumuz bakımından Tanzimat döneminin en önemli gelişmesidir ve toplum hayatının bütün noktalarını etkilemiştir. İncelememizin konusu olan hukuk lügatleri de devletin merkezleşmesi ve kanunlaştırma faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu lügatlerin ortaya çıkmasına matbuat kültür ve zihniyeti de zemin hazırlamış olmalıdır. Türkiye'de örnekleri 1870'li yıllardan sonra görülen hukuk lügatlerini ele alan sadece iki çalışma tespit edilebilmiştir:

İlk çalışma Yaşar Karayalçın ve Ahmet Mumcu tarafından hazırlanan ve hukuk lügatleri ile ilgili bibliyografya künyeleriyle sınırlı olsa da toplu olarak bilgi içeren *Türk Hukuk Bibliyografyası*'dır². Bu çalışmanın Lügat-Terminoloji bölümünün "genel olarak" başlıklı kısmında *Mecmua-i Istilahât-ı Resmîye* (Baron Ottokar, 1870), *Lügatçe-i Istilahât-ı Resmîye* (Hüseyin Âgâh, 1891) ve *Istilahât-ı Mer'îye* (Gelibolulu Mehmed Rifat, 1894) adlı eserlere yer verilmiştir. Aşağıda ele alınacak bu lügatlerin yanı sıra bizim hukuk lügati olarak değerlendiremediğimiz *Kamus-ı Istilahât-ı İlmiye* de aynı kısımda bulunmaktadır³. *Türk Hukuk Bibliyografyası*'nın Hukuk Lügatları kısmında ise *Kamus-ı Kavânîn* (Toma Andonyadi, 1892), *Mufassal Kamus-ı Hukuk* (Bekir Behlül, 1908-1909), *Kamus-ı Hukuk* (Hüseyin Galib, 1887-88) ve *Fransızca'dan Türkçe'ye Istilahât-ı Hukukiye ve Siyasiye Lügati* (Mehmed Ekrem, 1927) adlı eserlere yer verilmiştir⁴. Aşağıda haklarında bilgi verilecek bu lügatlerle beraber bir lügat tanıtım yazısı da bu kısma dahil edilmiştir ki bu makalenin hukuk lügatleri ile doğrudan ilgili olduğunu söylemek güçtür⁵.

İkinci çalışma ise aşağıda Türkçe-Türkçe hukuk lügatleri arasında ele alınacak olan *Eser-i Cedîd fî Asr-ı Sa'îd* (Mehmed Hamdi Efendi) adlı lügatin Latin harflerine aktarılmasıdır⁶.

² (*Türk Harflerinin Kabulüne Kadar Yayınlanmış Kitap ve Makaleler*) 1727-1928, Ankara 1972, s. 3-4.

³ *Kamus-ı Istilahât-ı İlmiye*, II. Meşrutiyet döneminde Maarif Nezareti bünyesinde teşekkül eden Istilahât-ı İlmiye Encümeni tarafından neşredilen istilâh lügatlerinin üçüncüsüdür (1333, 210 s.). Bütün ilim dallarının terimlerini içermektedir ve yalnız A harfini ihtiva eden ilk cildi basılabilmiştir. Istilahât-ı İlmiye Encümeni ve çalışmaları için bkz. Abdullah Uçman, "İstilahât-ı İlmiye Encümeni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, 207-09; İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak, Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 2001, s. 40-65, 94-98.

⁴ Karayalçın-Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası*, s. 4.

⁵ Gan Franko, "Hukukî Fikirler: *Türk Lügati*", *Hukukî Bilgiler Mecmuası*, nr. 9/21 (Mayıs 1928), s. 579-82; *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1928. Yazı Hüseyin Kazım Kadri'nin muhalled eseri *Türk Lügati*'nin birinci cildinin yayınlanması münasebetiyle kaleme alınmıştır.

⁶ Nihal Nomer Karaman'ın bu çalışmasının baskı yeri ve yılı olmayan (8+67 sayfadır) bir nüshası Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Sözlük bölümü).

Konu ile ilgili çalışmalara değindikten sonra hukuk lügatlerine duyulan ihtiyaç ve muhatap kitlesi, bu lügatlerin şekil özellikleri ve içeriklerinden bahsetmek gerekmektedir. Hukuk lügatlerinin telif edilme sürecinde ilk olarak Sefaret görevlileri ve Hariciye memurlarının bu eserlere ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Aşağıda Fransızca-Türkçe lügatler arasında ele alınacak Baron Ottokar'ın *Mecmua-i Istilahât-ı Resmîye* adlı lügati ile Hüseyin Âgâh'ın *Lügatçe-i Istilahat-ı Resmîye* adlı lügati bahsedilen ihtiyaca örnek olarak gösterilebilir. İlerleyen yıllarda hukuk lügatlerinin muhatapları artmış; Hukuk talebeleri, hakim, savcı, avukat ve adliye memurları esas muhatap kitle olarak belirlemiştir. Hukuk eğitimi almış adliye mensuplarından (hukukçular) sonra gelen muhatap kitlesi ise "ashâb-ı mesâlih" yani mahkemelerde taraf olan kimselerdir ki bu kesimin herkese hitap edebilecek bir dil kullanılması konusunda, lügat yazarları tarafından dikkate alındığı görülmektedir.

Hukuk lügatlerinin muhatapları tespit edildikten sonra bu lügatlerin şekil özelliklerine bakıldığında dört telif tarzı ile karşılaşılmaktadır:

1. Fransızca-Türkçe Hukuk Lügatleri, uluslararası yazışma dili Fransızca ile Osmanlı Devleti'nin resmî dili Türkçe arasında bir irtibat kurma gayretlerinin ürünü olan ve hukuk lügatlerinin daha ziyade ilk örneklerini oluşturan eserlerdir. Fransızca-Türkçe hukuk lügatlerinin ilki Baron Ottokar'ın Viyana'da 1870 senesinde bastırıldığı *Mecmua-i Istilahât-ı Resmîye* adlı lügattir. Son örneği ise Mehmed Ekrem'in *Fransızca'dan Türkçe'ye Istilahât-ı Hukukiye ve Siyasiye Lügati*'dir (1927).

2. Türkçe-Türkçe Hukuk Lügatleri, hukuk terimlerini bazen tafsilatlı açıklamalar ile bazen sadece lafzî karşılıklarla veren lügatlerdir. Terimlerin yabancı dillerdeki karşılıklarına yer vermemektedirler. Bu lügatlerin Hüseyin Galib, Mehmed Hamdi, Gelibolulu Mehmed Rifat ve Bekir Behlül tarafından kaleme alınan örnekleri incelememizde ele alınacaktır.

3. Aynı Zamanda Kanun Fihristi Olan Hukuk Lügatleri (Fihrist-lügatler), hukuk terimlerinin kanun mevzuatında geçtiği yeri gösteren kanun fihristidirler. Ne var ki bu eserler bazı kelimelerin kanunî/istilahî mânalarını veya lafzî karşılıklarını içermeleri bakımından hukuk lügati olarak da kabul edilebilirler. Toma Andonyadi (*Kamus-ı Kavânîn*), Türzkâde Mehmed Ziyaeddin (*Mükemmel Istilahât-ı Kavânîn yahud Malumat-ı Kanuniye Hulâsası*) ve Miltiyadi Karavokiros'un (*Lügat-ı Kavânîn-i Osmaniye*) fihrist-lügat türü eserlerinin sadece-fihrist (i ve iii) ve fihrist-lügat (ii) özellikleri şu örneklerden takip edilebilir:

i. Toma Andonyadi'nin *Kamus-ı Kavânîn*'indeki "tâbiyet" maddesi şöyledir: "Tâbiyet Kanunu, sene 1282 (*Düstur*, I, 16). Esnâ-yı muhakemede tâbiyetini ketm

eden hakkında verilecek ilamât muteber olup fakat Sefaret marifetiyle icra olunacağına dair *tahrirât*, fî 26 C.ahır sene 1290 (*Düstur*, IV, 381)".

ii. Türközâde Mehmed Ziyaeddin'in *Mükemmel Istilahât-ı Kavânîn yahud Malumat-ı Kanuniye Hulâsası* adlı eserindeki "ecr-i misil" maddesi şöyledir: "Bî-garaz ehl-i vukûfun tayin ve takdir ettikleri ücrettir (Mecelle-i celfile, m. 414)".

iii. Miltiyadi Karavokiros'un *Lugat-ı Kavânîn-i Osmaniye* adlı eserindeki "abâ" maddesi ise şöyledir: "(Ascendants) Müttehemîn abâ vü ecdâdının şehâdeti mesmû değildir (Usûl-i Muhakeme-i Cezaiye, m. 273/1: *Düstur*, IV, 186). Hasmeynden birinin abâ vü ecdâdından olup mahkemede azâlık hakkını haiz olan zât reddolunur (Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye, m. 62: *Düstur*, IV, 282)".

4. Bir Kitabın Eki Olan Hukuk Lügatçeleri, hukukî bir esere, eserin anlaşılmasını kolaylaştırmak maksadıyla eklenmiş lügatçelerdir ki örneklerini arttırmak mümkündür. Burada tanıtılacak lügatçelerden Kâni Paşazâde Rifat ve Mene-menlizâde Edhem'in lügatçeleri esas itibariyle tercüme ettikleri kitapların fikriyatı çerçevesinde anlamlıdır. Kırkor Zobu'nun lügati ticarî yazışma örneklerinde geçen terimleri kapsar ve hacmi bu iki lügatçeden oldukça fazladır. Hüseyin Galib'in lügatçesi ise Adliye memuriyeti ve dava vekâleti imtihanı için hazırlanmış bir kitabın ekidir ve Hüseyin Galib'in müstakil hukuk lügati ile beraber değerlendirilmelidir.

Hukuk lügatlerinin şekil özellikleri üzerinde durduktan sonra içerikleri gözden geçirildiğinde resmî tabirlere, Osmanlı Devleti'nde "mer'iyü'l-icra" olan kanun, nizam, talimat, tahrirat ve emirlerde geçen tabirlere ve -teorik çerçevede hukuk terimlerine yer verdikleri görülecektir. Kanunlaştırma faaliyeti sonucu ortaya çıkan kanunların bir kısmında içerik olarak Fıkıh esas alınmış, diğer bir kısmı ise Avrupa kanunlarından tercüme edilmiştir. Bu sebeple lügatlerde fıkıh terimleri ile modern hukuk terimlerini; siyaset, idare, diplomasi, ceza, ticaret, mahkeme-muhakeme, Mecelle, arazi ve vakıf hukuku, nikâh, vesâyâ-ferâiz... terimlerini bulmak mümkündür.

II

Aşağıda ele alınacak hukuk lügatleri⁷ telif tarzlarına göre üç ana kısma ayrılmıştır: Fransızca-Türkçe, Türkçe-Türkçe ve Aynı Zamanda Kanun Fihristi Olan

⁷ Bu dönemde telif edilmiş hukuk lügatleri bu yazıda ele alınanlardan ibaret değildir. Tespit edildiği halde görülmeyen için yazıya dahil edilmeyen üç lügat örnek olarak gösterilebilir: Fehmi-i Zağravî, *Istilahât-ı Ticariye ve Tarifât-ı Kanuniye*, Bursa, Matbaa-i Emirî, 1308, 61 s.; M. Kâzım, *Almanca Istilahat-ı Resmîye ve Tabirât-ı Müstamele*, İstanbul, 1311, Matbaa-i Safa

hukuk lügatleri. Yukarıda telif tarzlarından biri olarak gösterdiğimiz “Bir kitabın eki olan lügatçeler”in üçü Fransızca-Türkçe, biri de Türkçe-Türkçe lügatler arasında ele alınmıştır. Herbir kısmın sıralaması kendi içinde kronolojiktir.

1. Fransızca-Türkçe Hukuk Lügat(çe)leri

Bu kısımda müstakil kitap olarak yazılmış beş adet hukuk lügati (1.1, 1.3, 1.5, 1.6, 1.7) ile bir kitabın eki olan üç adet hukuk lügatçesine (1.2, 1.4, 1.7) yer verilecektir.

1.1. Schlechta-Wssehrd, Ottokar, Freiherr von, *Mecmua-i Istilahât-ı Resmîye* (Viyanâ, Imprimerie Impériale, 1870, 7+3+400 s.)

Sâbık Avusturya Sefareti baş-tercümanı Baron Schlechta Ottokar'ın lügati, “umûr-i politikîye ve mülkiye ile muhakemât-ı hukukiye ve cezaiye ve de'âvi-i ticarete müteallik muharrerât ve senedâtta câri ve müstamel olan Fransevî ve Türkî tabirât-ı mahsûsa-i resmîyeyi ve sâir nev-zuhûr bazı ıstilahâtı hâvi lügat-i muntehabe”dir⁸. Eser, lügat kısmı (s. 1-394) ile ekler ve eş-anlamli kelimelerden (Appendice: Additions et synonymes, s. 395-400) oluşmaktadır. Fransızca kelimelere Türkçe karşılıklar vermekle yetinilmemiş; hemen her maddede farklı hukuk dalları ile ilgili çok sayıda terkibe yer verilmiştir. Böylece yazar zaten hacimli olan eserini zenginleştirerek nüansların da ifade edilebildiği bir hale getirmiştir. Meselâ “civil” kelimesiyle yapılan terkipler on sekiz tanedir. “Tribunal civil” tabirine “âdi mahkeme, mahkeme-i kanuniye, mahkeme-i âdiye, mahkeme-i nizamiye” karşılıkları verilirken; “tribunal civil musulman” tabirine karşılık olarak “mahkeme-i şer'îye” denmektedir. Bunların yanı sıra müsavat-ı hukukiye/hukukca müsavat (égalité civile), libas-ı âdi/elbise-i âdiye (habit civil) ve sıfat-ı belediye

ve Enver, 40 s.; Nureddin, *Zabitada Usûl-i Tahrir ve Istilahat*, İstanbul, Cihan Biraderler Matbaası, 1340, 78 s. Bu lügatlere hukuk terimlerine mahsus olmasa da, Andon B. Tınkır ve Kirkor Sinabyan'ın *Fransızca'dan Türkçe'ye Istilahât Lügati* de (İstanbul, K. Bağdadliyan Matbaası, c. I, 1891, 8+2+423 s.; c. II, 1892, 565 s.) eklenebilir (Özege, I, 423, nr. 5938). Bu son eser *Türk Hukuk Lügati* için ıstilah belirlenirken taranmıştı (*Türk Hukuk Lügati*, Ankara 1991, üçüncü baskı, s. X).

⁸ Ottokar'ın diğeri bir kitabı *Hukuk-ı Mîlel* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir: Viyanâ, Darü't-tuba'ati'l-İmparatoriyye, 1263-64 (1847), kısm-ı evvel, 97+1 s.; kısm-ı sâni (Harb kısmı), 90 s. Bizim gördüğümüz nüshası bazı dil düzeltmeleriyle yapılan ikinci baskıdır: cüz-i evvel, İstanbul, el-Cevâib Matbaası, 1295 (1878), 10+100 s.; cüz-i sâni, İstanbul, el-Cevâib Matbaası, 1295 (1878), 101-190 s (Özege, II, 600, nr. 7894). Bu eserin Arapça tercümesi ise *Hukuku'l-Ümem* başlığını taşımaktadır: trc. Nevfel b. Nimetullah, 2. bs., Kahire, 1907, 154 s (Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları: Mehmed Ali Paşa'dan Günümüze Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Değerlendirme*, İstanbul, IRCICA, 2006, s. 555).

(état civil) gibi kelimenin uzak ve yakın akrabalarına da yer verilmiştir (s. 51-52)⁹. Sultan Abdülaziz döneminde neşredilen eserin mukaddimesi şöyledir:

"Ahd-i hikmet-vefd-i hazreti Sultan Abdülaziz Hanî'de Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ile düvel-i sâire mâbeynlerinde câri olan münasebât-ı politikıyye ve hukukiye ve ticariye günden güne kesb-i terakki ve vüs'at etmekte ve bu cihetle zikr olunan politika ve hukuk ve ticaret maddelerine dair Fransızca kaleme alınmış envâ'-i evrâk ve senedât ve muharrerâtın lisan-ı mezbûrdan zebân-ı 'azbû'l-beyân-ı Osmanî'ye nakl ü tercümesi lüzumu âdetâ havâyic-i rûz-merre hükmüne geçmiş olduğu halde muharrerât-ı Franseviye-i mezbûrede hasbe'l-icâb istimal olunagelen tabirât ve istilahât-ı mahsûsa-i resmîyenin Türkçe tabirleri el-haletü-hazîhi mevcud ve mütedavil olan lûgat kitaplarında ekseriya nâ-yâb ve mefkûd ve bu sebeble muharrerât-ı marretü'z-zikrin Türkçe'ye tercümesi emrinde su'ûbet çekildiği melhûz ve meşhûd olmakta olduğuna binâen şevketlü, kudretlü, mehâbetlü, padişah-ı maa-rif-penâh-ı müşârun ileyh hazretlerinin taht-ı sâye-i muvaffakiyet-vâye-i mülûkâ-nelerinde ve asaf-ı asr fehâmetlü, devletlü es-Seyyid Mehmed Emin Âli Paşa hazretlerinin zir-i idare-i muhasenât-âde-i fûnûn-perverîlerinde ibtihâc-bahşâ-yı elbâb-ı ahhâb-ı terakki vü medeniyet olacak derecede revnak-efzâ-yı fezâ-yı zuhur olan bunca âsâr-ı celfle-i islahiye ve tensikât-ı cezîle-i tedriciyye teyemmünen ve teberriken bu eser-i aciz-i nâcizin dahi zamm u ilavesi ve bir de zümre-i mütercimîne bir hidmet-i cüz'iyenin ibrâz ve irâesi ümniye-i hayr-hahânesiyle zikr olunan ibarât, istilahât-ı Franseviye-i resmîyenin en ziyade müstamel olanlarının ele getirilen me hazarından bi'l-istihrâc tercümesiyle beraber zabt u izbâr ve nev-zuhur kabîlinden sâir bazı tabirât-ı müffidenin dahi derciyle işbu lûgat-i muhtasarda cem' ü tedvînine ibtidâr kılındı. Ashâb-ı insaf u mürüvvetten mültemesdir ki hasbe'l-beşer ve killetü'l-istitâ'a vâki olan sehviyât ve hefvâtan sarf-ı ayn-ı mülâtafetle dâmen-i afv u iğfâ ile ihfâ ve istârına himmet buyurula".

İlk lûgatin bir sefarethane görevlisi tarafından yazılmış olması önemlidir. Yakın tarihimizde sefarethaneler, kapitülasyonlar üzerinden, hukuk modernleşmesine gerek fikir, gerekse hissiyat bakımından belirleyici bir etki yapmışlardır. Bindiği gibi sefarethaneler siyasî nüfuzları sayesinde adlî uyumsuzluklarda müdahalelerde de bulunmaktaydılar. Bununla beraber bir yabancı olarak Osmanlı Devleti'ni tanımaya en yakın kişiler de yine sefarethane görevlileridir. Baron Ottokar'ın Avrupa hukuk terminolojisini bilmesi de bu tanışıklığına eklenmelidir.

Avusturyalı, Fransızca-Türkçe lûgat yazarı Ottokar ıstılah lûgatine duyulan ihtiyacı Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle siyasî, hukukî ve ticarî ilişkilerinin artmasıyla açıklamaktadır. Yazar devletler arasında yazışma dili olan "Fransızca kaleme alınmış resmî evraklar Türkçe'ye nasıl tercüme edilecektir?" sorusundan hareket etmektedir. Genel sözlüklerde lûgatinde yer verdiği tabir ve terimlerin bulunmadığına işaret eden yazar, Fransızca resmî tabirlerin en fazla kullanılanlarını tercüme etmiş; bunlara bazı yeni (*nev-zuhur*) tabirleri de eklemiştir. Yazar eserin mütercimlere faydalı olmasını gözetmektedir ki bu dikkat, telif sebebi olarak sonraki yazarlarca da sözkonusu edilecektir.

⁹ Modernleşme tarihimizin önemli kavramlardan biri olan "civil" için yazar şu kelimelere de bakılmasını istiyor: Acte, Action, Autorité, Code, Commissaire, Délit, Dissension, Juridiction, Liste, Loi, Mort, Poursuite, Procédure, Requête, Responsabilité.

1.2. Kâni Paşazâde Rifat, "Cüz-i Evvel ile Cüz-i Sâni'de Münderic Olan İstilahât-ı İlmiyyenin Cetveli" (Pradié Fodéré, *Hukuk-ı Umûmiye*, cüz-i sâni, trc. Rifat, İstanbul, (h)1290 (1873-74), s. 169-188)

Babîâli Tercüme Odası'nda ve sonra Paris'te hukuk tahsil etmiş olan şair Kâni Paşazâde Rifat'ın (1844-1891), hocası Fransız hukukçu Pradié Fodéré'den tercüme ettiği eser Türkçe'deki ilk modern hukuk kitaplarından biridir¹⁰. Tercümenin ilk cildi Paris'te; beş sene sonra birinci cildin tashih edilip genişletilmiş hali ile ikinci cilt İstanbul'da basılmıştır¹¹. İki cilde de geniş ilaveler yapan mütercim ikinci cildin sonuna da bir lügatçe eklemiştir.

Fransızca bir hukuk kitabını tercüme etme girişimi mütercimi terim meselesi ile yüz yüze getirmiştir. Rifat tercüme sırasında ilmî istihlahların çoğunun Türkçe *mu'âdillerini* bulamamış; "erbâb-ı irfandan bazı zevât-ı kirâm"ın yardımları ile yeniden tabir aramağa mecbur kalmış; asılları ile mukayese imkânı vermesi için (s. 3) lügatçeyi hazırlamıştır. Lügatçede dört yüz elli civarında Fransızca terime karşılıklar verilmektedir. Türkçe terimlerin yanındaki sayfa numaralarıyla asıl taba atif yapılmış, ikinci ciltte geçen terimlerin sayfa numaraları parantez içine alınmıştır (s. 187).

Esere gelinirse; siyasî bilimlerin günümüzde *şeref cihetiyle* değil ise de ehemmiyet itibarıyla *efdal-i maarif* olduğunu söyleyen Rifat'a göre bu bilimlerin tahsili Osmanlılar için "farz-ı ayn, belki de ayn-ı farz hükmünde"dir. Yazar bugün -dünyada- mer'î olan (Avrupaî) siyasî kuralların kanunî düzenlemelerde, Nizamiye mahkemeleri teşkilatında ve idarî ıslahatlarda tatbik edildiğini; ahden/uluslararası antlaşmalar bakımından da siyasî yapılarını bu kurallara göre kuran "düvel-i muazzamanın heyet-i ittifakıyesi dahilinde" Osmanlı Devleti'nin de yer aldığı (s. 2) söylemektedir. Bu ifadeleriyle yazar hem Türkiye'de hukuk alanındaki gelişmelerin ortaya çıkış tarihine ışık tutmakta, hem de Türkiye'nin siyasî pozisyonu konusundaki yaygın kanaati yansıtmaktadır.

Mütercim mukaddimede (s. 4-5) insanın yaratılışı gereği tek başına yaşayamayacağını; "bu maişethane-i temeddünde ebnâ-yı nev'iyile müctemî'an ve müş-

¹⁰ Yazarın hayatı ve şiirleri için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, III, 1474-78. Tercüme Odası'ndaki hukuk tahsili için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1941, III, 901.

¹¹ İlk baskı: *Hukuk-ı Umûmiye*, Paris, 1285 (1869), 115+18+96 s., taşbaskı (*Özege*, II, 602, nr. 7912). İkinci baskı: Cüz-i evvel, İstanbul, 1290 (1873-74), 141+3 s.; cüz-i sâni, 188 s. Lügatçe bu kitabın eki olduğu için kitabın mukaddimesi buraya alınmamıştır. Namık Kemal'in kitabın ikinci baskısıyla ilgili tenkitleri için bkz. Fevziye Tansel, "Namık Kemal'in Hukukî Fikirleri", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1941-42), Ankara 1944, s. 51-66. Tansel kitabın orijinal adını *Principes Généraux de Droit de Politique et de Legislation* (Paris, 1869) olarak vermektedir (s. 51).

tereken yaşamağa muhtaç" olduğunu; insanın böylece "bazı usûle bi'z-zarure tâbi" olduğunu savunmaktadır. Yazara göre "İnsanın riayet ve icrasıyla mükellef olduğu usûlün kâffesi maksad ve illet-i gaiyece ortak"; ve fakat bağlı oldukları esas itibarıyla farklı iki kısma ayrılır: Ahkâm-ı şer'iyeye ve ahkâm-ı akliye. Yazar yaptığı ayrımı izah etmeden ahkâm-ı şer'iyenin bizde ilm-i fıkıh olduğunu söylemekte ve *Mecelle'* nin ilk maddesinin ilk paragrafını iktibasla yetinmektedir (s. 5)¹².

1.3. Nazaret Hilmi, *İstilahât-ı Adliye (Termes Judiciaires)* (Dersaadet, Karabet ve Kasbar Matbaası, (h)1304 (1887), 333 s.)

Lügatnûvis, mütercim ve dava vekili (avukat) Nazaret Hilmi'nin lügati tespit edilebilen lügatler içinde Adliye istilahlarını müstakil olarak içerme özelliği itibarıyla ilk eserdir. Yazar Fransızların beş Kod'unda geçen terimleri tespit edip Türkçe karşılıklarını vermiş; ardından terimle ilgili terkipleri sıralamış ve bir misâl eklemiştir. "Jurisprudence" kelimesi gibi misâlsiz maddeler de vardır: "İlm-i fıkıh, fenn-i hukuk, ilm-i kavânîn" (s. 235). Türkçe karşılıklar oldukça zengindir¹³. Lügatin başında kısaltmalar ve işaretler hakkında bilgi vardır (s. 8). Terimlerde geçen Fransızca "é" harfi metin içinde gösterilmemiş; bu kelimeler için ayrıca bir dizin yapılmıştır (s. 325-333). Eser sadece kapak değişikliğiyle ikinci defa basılmıştır¹⁴. Kitabın muhatap kitlesi Hukuk talebeleri ve mütercimlerdir. Lügatin "mukaddime"si şöyledir:

"Nizamât-ı adliyemizin kısm-ı a'zamı Fransa kavânîn mecmuasından iktibas edilecek hîn-i tercümede icâz tarihi ihtiyar olunduğundan ara sıra zuhur eden mesâil-i mühimmenin halli için mehaza müracaat etmek lazım geldiği erbâb-ı tahkik nezdinde müsellemdir.

"Mezkûr tercümede görülen ihtisâr ve müsamahanın vaktiyle Meclis-i Tanzimat tarafından alenen beyân edilmesi şöyle dursun yalnız mukayese-i âtiye ile dahi ol bâbda bir fikir hâsıl olabilir. Şöyle ki: Zeyl ile beraber Ticaret-i Berriye ve Bahriye ve Ceza Kanunnâmeleri ve Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi ve Usûl-i Muhakemât-ı Cezaiye ve Hukukiye Kanunlarının mecmûu 1886 maddeye bâliğ olduğu halde Fransa Ticaret ve Ceza Kanunlarıyla Usûl-i Muhakemât-ı Hukukiye ve Cezaiye Kanunları 2800 maddeyi tecavüz etmektedir.

"Bunlar meyânında Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi ilaveli olarak aynen tercüme edilmiş ise de diğerlerinden bi'l-icâb ve bilâ-icâb pekçok madde tayy edilmiş ve zaruri olarak bazı sehiv ve hata vukû bulmuş olduğundan mehazlar âdetâ bizim için bir muhtasar şerh halini kesb etmiş ve ale'l-husus bu ana kadar neşr olunan kanunlarımızda Fransa Kanun-ı Medenîsiyle tarif olunabilecek ahkâm bulunduğu

¹² *Mecelle*, Dersaadet, Matbaa-i Âmir, 1308, s. 20-21.

¹³ "Authentique" terimi şu kelimelerle karşılanıyor (s. 54): Mevsûk, sahih, musahhah, ihticâca sâlih, muteber, makbul, ma'mûl-bih, şayan-ı itibar, aslı muhakkak ve müberhen, sıhhati malum ve müselleme, makbul ve muteber-i âmme.

¹⁴ Nazaret Hilmi, *İstilahât-ı Adliye (Termes Judiciaires)*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1321 (1903), 333 s.

bir hayli misaller ile derece-i sübûta vâsıl olmuştur. Meselâ "Kod Sivil"ın makale-i sâlisesi kitab-ı hâmisıyla 2095inci ve 2102inci maddeleri mütalaa olunmadıkça Kanunnâme-i Ticaret'te istimal olunan "nikâh mukavelenâmesi" ve "hakk-ı imtiyaz" ve "eşya-yı menkûleden îcâr tahsili" misillü tabirler kolay kolay anlaşılamayacağı gibi yine Kanunnâme-i mezbûrun 735inci ve 736inci ve 737inci ve 738inci maddeleri gözden geçirilmedikçe Usûl-i Muhakemât-ı Hukukiyemiz'in 62inci maddesinde zikr olunan karâbet ve sıhriyeti tayin etmek pek müşkil olur.

"Bu ve emsâli nevâkısı tercümelere ile ikmâl etmek kâbil olsa bile ilm-i hukuka dair olan müte'addid âsâr-ı nefiseden istifade etmek için bizde her müntesib-i hukuk Fransızca'nın tahsiline şimdilik muhtaçtır.

"Kulları işte bu ihtiyacı mehâmâ-emken ifâya medâr olmak üzere Fransızların beş "Kod"larında mevcut olan istilâhât-ı kanuniyenin cem ve elif-bâ tertibi üzere tahriirine gayret ve istilâhât-ı mezbûreyi kadîd halinde bırakmamak için tercümeleriyle beraber müte'addid tabirler ve ekserisinde birer misal ilavesine müsâra'at eyledim.

"Bu yolda tanzim edilen eserden talebe-i hukuk ez-her-cihet fâide-mend olduktan mâada tercüme ile iştilgal edenlerin dahi müstefid olacakları derkârdır. Zira "maznunun-aleyh" (prévenu) ile "müttehem" (accusé) ve "mücrim" (inculpé) ile "mahkûmun-aleyh" (condamné) kabîlinden olan nice kelimâtın çok defa yek-diğerine karıştırdığı maa't-teessüf görülmektedir.

"Maahazâ rûz-ı cülûs-ı meymenet-me'nûs-ı cihan-bânîleri bu mülk için mebde-i feyz ü saadet ve eyyâm-ı saltanat-ı seniyyeleri her sınıf tebea için bir devr-i adalet olan şevketlü, kudretlü, merhametlü padişah-ı âlem-penâh ve şehîn-şah-ı ma'delet-iktinâh efendimiz hazretlerinin bunca muvaffakiyât-ı cedîdeleri sırasında kavânîn-i cedîde-i adliyenin tanzimi ve her derece mehâkimin teşkili misillü umûr-ı hayriyenin hayyiz-i husûle gelmesini görmekte mübâhî olduğumuz şu zaman-ı sa'd-iktirânda ni'am ve eltâf-ı şahânedan binde birinin hakkını ödemek mümkün olmamağla beraber hiç olmaz ise tahdîs-i nimet vazife-i nazîfesini fiilen ifâ etmiş olmak üzere onların tahsil ve tatbikine sarf-ı mesai ve gayret mütehattim-i zimmet-i ubûdiyet olmağın bu yolda bir hizmet-i nâcizânede bulunmak emel ve arzusıyla bâlâdaki vücûh ve maksadı esas ittihaz ederek min-gayr-i haddin işbu eserin tertibine muvaffak olmuş olduğumdan bu vesile ile her an inâyât-ı bî-gâyât-ı tebea-perverânesine müstağrak olduğumuz tacidâr-ı âlemiyân ve şehriyâr-ı Osmaniyân esultan ibnû's-sultan Abdülhamid Han efendimiz hazretlerinin ila-ahırî'd-devrân erîke-pirâ-yı şevket ü şân buyurulması dua-yı vâcibü'l-edâsını îsâl-i bârgâh-ı Mennân eder ve eser-i mezbûrun tertibinde hâlâ Adliye Nezaret-i celîlesine revnak-bahşâ devletlü Cevdet Paşa hazretlerinin himmet-i asâfâneliyle vücuda gelmiş olan asâr-ı mutebereden gördüğüm fevâid-i adîdeyi sükut ile geçmek hilâf-ı şîar-ı nimet-şinâsî olduğundan Paşa-yı müşârünileyh hazretlerinin himmet-i âli-kymetlerini ila-ahırî'l-ömr teberrûkle yâd etmek umûm evlâd-ı vatan ve bilhassa kulları için farz-ı ayn olduğunu beyan ve bu suretle takdim-i teminât-ı şükran eylerim"

Nazaret Hilmi, Osmanlı Devleti kanun mevzuatının bir kısmının Fransa kanunlarından tercüme edilerek oluşturulması sebebiyle Fransa kanunlarının Osmanlı Devleti'nin tercüme kanunları için *şerh makamında* olduğunu söylemektedir. Bu görüşe dayanarak lügatinde yer verdiği terimleri Fransa kanunlarından seçmiştir. Yazar kanun tercümelere konusunda, Ticaret-i Bahriye Kanunu hariç¹⁵,

¹⁵ Yazar bu kanunun şerhini yayımlamıştı: Nazaret Hilmi, *Şerhli Kanunnâme-i Ticaret-i Bahriye*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303, 240 s.

“ihtisâr ve müsamaha” yolunun tercih edildiğini tespit etmektedir. Meclis-i Tanzimat tarafından açıkça belirtilen bu tercihe göre Fransa kanunlarının yaklaşık üçte biri Türk kanun mevzuatına katılmamıştır¹⁶. Yazar böylece tercümelerde seçmeci ve pragmatik bir tavır geliştirildiğine dikkati çekmektedir.

Nazaret Hilmi'nin aynı sene neşredilen diğer lügat çalışması terim meselesi bağlamında tartışmalara sebep olmuş olan *Osmanlıcadan Fransızcaya Ceb Lügâtî*'dir¹⁷. Bu lügatin başına yazdığı mukaddimede Nazaret Hilmi dil konusundaki görüşlerini ve lügatin kullanılması konusunda kabul edilmiş on iki kaideyi sıralamaktadır (s. 5-13). Eserin başında ayrıca Kemal Paşazâde (Lastik) Said'in takrizi (s. mükerrer 9-10) ve “İstilahât maddesi” başlıklı yazısı (s. 11-16) vardır. Nazaret Hilmi'nin cep lügati ile hukuk lügatinin neşir tarihi kanun şerh ve tercümelelerinden bir sene sonraya denk düşmektedir. Lügatleri, bir bakıma kanun şerh ve tercüme etme mesaisinin semeresidir. Said Bey'in “maarif-i umûmiyemiz yolunda sârif-i sa'y-ı cemîl, mütercim-i Kod Sivil” diye sitayişle bahsettiği Nazaret Hilmi, 1303 senesinde *Şerhli Kanunnâme-i Ticaret-i Bahriye* adlı eseri yanı sıra *Teşrih-i Kanun-ı Ticaret* adlı beş ciltlik Ticaret Kanunu şerhini¹⁸; yine aynı sene Fransa Medenî Kanunu tercümesini neşretmiştir¹⁹.

1.4. Kirkor Zobu, *Muhâberât ve İstilahât-ı Ticariye: Fransızca-Türkçe (Correspondance et Terminologie Commerciales)* (İstanbul, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, (Rumî)1304 (1888), 400+76 s.)

Lügat, Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âli'si (L'École Impériale de Commerce Hamidié) Usûl-i Tercüme muallimi Kirkor Zobu'nun eseridir²⁰. Zobu Usûl-i Tercüme

¹⁶ Meclis-i Tanzimat 26 Eylül 1854 tarihinde kuruldu. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında Meclis-i Vâlâ ile birleştirilene kadar (15 Temmuz 1861) Meclis-i Vâlâ'dan devraldığı yasama yetkisi çerçevesinde iş gördü (Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye”, *DİA*, XXVIII, 250-51).

¹⁷ *Dictionnaire de Poche Ottoman-Français*, İstanbul 1304/1887. Münif Paşa'nın himayesinde yazılan cep lügatinin birinci derecede yazarı Nazaret Hilmi, tashihleri yapan Said Bey'in “istilah-ı istilahât arzusuyla [lügatin] bir mecmua-i istilahât” olmasını istediğini; ve fakat kendi maksadı ve lügatin hacmi ile uyuşmayan bu isteğin kabul edilmediğini söylemektedir (Nazaret Hilmi, “Aynen varaka”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3114, 29 Safer 306/3 T.sâni 1888, s. 4). Said Bey bir süre sonra *Hukuk-ı Düvel Kamus-ı Kebiri* adıyla bir lügat hazırlamış ve padişaha takdim etmiştir. Said Bey yazdığı bir istidâda lügatin hâlâ basılmadığından bahsederek 600 lira tahmin olunan hasılatın hiç olmazsa yarısının Hazine-i Hâssa'dan ödenmesini istemektedir (20 Muharrem 1314/1 Temmuz 1896, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.BŞ. 46/75). Bu lügatin sonradan basıldığına dair bir kayda tesadüf edilmemiştir.

¹⁸ c. I, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303 (1886), 160 s.; c. II, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303 (1886), 162-320 s.; c. III, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303 (1886), 322-480 s (Beyazıt Devlet Ktb. nr. 4716). Şerhin IV. ve V. cildleri için bkz. *Özege*, IV, 1842, nr. 20871.

¹⁹ *Kod Sivil Yani Fransa Kanun-ı Medenîsi yahud Hukuk-ı Âdiye Kanunnâmesi*, İstanbul, Dikran Karabetyan Matbaası, 1303 (1886), 640 s (Beyazıt Devlet Ktb. 4727).

muallimliğine tayin edilmesi (1302/1886, Mart'ın ilk günleri) üzerine bu eseri ders kitabı olarak yazmış²¹; ticarî yazışma örneklerine²² (400 s.) ek olarak lügatçeyi (76 s.) hazırlamıştır.

Lügatte Fransızca kelime ve terkiplere karşılıklar verilmektedir. Yazar döneminde *mütedavil lügat kitaplarında* bulunamayacak terimlere de yer verdiğini belirtmektedir. Lügatteki kelimeler ilk bölümdeki yazışma örneklerinden seçilmiştir ve lügat yazışma örneklerini tamamlayıcı niteliktedir. Yazar öğrencilerini Türkçe ve Fransızca'nın "üslub-ı ifade-i ticariyesiyle telif ve tenîs etmek" istediğini; ayrıca tercümelerde Türkçe ifade tarzından (*şive-i ifade*) taviz vermeden doğru ve aslına uygun bir tercüme metodu takip ettiğini söylemektedir.

1.5. Hüseyin Âgâh, *Lügatçe-i Istilahât-ı Resmîye* (İstanbul, Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, (h)1308 (1891), 73 s.)

Lügatin yazarı Hüseyin Âgâh Bey, Yanya Maarif müdürü Reşad Bey'in oğludur. 1285 senesi Ramazan'ında (Aralık 1868-Ocak 1869) İstanbul'da doğdu. Rüstem Paşa İbtidâî Mektebi'nde mukaddime-i ulûmu okudu. Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde ve Lisan Mektebi'nde müretteb dersleri tahsil ederek iki mektepten de şehadetname aldı. 17 yaşında mülâzemetle Babiâli Tercüme Odası'nda devlet hizmetine girdi (6 Ağustos 1885). Hüseyin Âgâh Bey bildiğimiz eserlerini Babiâli Tercüme Odası hulefâsından iken yazdı²³. Burada bahsedilen eserleri dışında Martins'i örnek alarak hazırladığı *Sefir ve Şehbenderler Hukuk ve Vezâifi* adlı bir eseri daha vardır²⁴.

²⁰ Kirkor Zobu, *Muhaberât ve Istilahât-ı Ticariye: Fransızca-Türkçe (Correspondance et Terminologie Commerciales)*, İstanbul, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, (Rumî)1304 (1888), 400+76 s. Lügatçe bu kitabın bir kısmı olduğu için kitabın mukaddimesi buraya alınmamıştır.

²¹ Yazar eserini Hamidiye Ticaret Mektebi müdürü Grati Efendi'te tetkik etmesi için gönderip Ticaret Mektebi'nde ders kitabı olarak kabul edilmesini istemiş ve olumlu cevap almıştır (s. 10, 11).

²² İlk bölüm şu başlıklar taşımaktadır: Muharrerât-ı umûmiye, tavsiyenâmeler, havalenâme, karşılıksız olarak kredito talebine dair, istihsâl ve i'tâ-i malumata dair yazılan, komisyon emtiası irsâlâtına dair, siparişât ile bunların icra edildiğini mübeyyin, poliçe ile tediyâta dair, irsâlât iş'ârına dair muharrerât, hesabât-ı câriye, ashâb-ı deyn ile ve ashâb-ı matlûb ile muhabere, iflasât, sigortaya dair muharrerât, hususât-ı sefâin, poliçe için teminat, acenta ve bunların tayini, poliçenin (bu başlık metinde, "peyâçe"dir) ahvâli hakkında malumat, senedât-ı ticariye şekil ve suretleri.

²³ BOA, HR.SAİD. 21/17, lef 3, 4, 5, 9, 11. Dosyasındaki bilgiler 4 Mayıs 1907 tarihine kadar gelmektedir. Kendisine Rusya imparatoru, Karadağ prensi, İran hükümeti, Yunan ve İtalya devletleri tarafından nişan verilmişti. Sicil bilgilerine göre tayin edildiği son memuriyet 3.300 kuruş maaşlı Tercüme Odası Mühimme Müdiriyyeti muavin-i sânilîğidir (16 Şubat 1902).

²⁴ Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1312 (1894), 208 s.

Lügat "muharerât-ı resmîye ile siyasiyede mütedavil [ve] müstamel istilâhât ve tabirât ve terkibâtı" içermektedir (kapak). Fransızca terim, tabir ve terkiplerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Eser neşredilmeden önce Mekteb-i Sultanî ve Lisan Mektebi tercüme hocası Behçet Beyefendi tarafından gözden geçirilmiştir. Yazarın sunuşu ("Ashâb-ı mütalaaya", s. 3-5) şöyledir:

"Ba'de-ez-eda-yı mâ-vecebe-aleynâ

"Hulefâsı 'idâdından bulunmakla mübâhî olduğum Babîâli Tercüme Odası'nda el-yevm muharerât-ı resmîye ve siyasiyeye tahrir ve istimal olunmakta olan istilâhât ve tabirât-ı müterceme-i resmîyeden birçoğu elde bulunan Fransızca lügat kitaplarında heman yok hükmünde olup, olanları dahi istimal-i resmîsine pek de mutabık olmadığından ve gerçi mukaddemâ Dersaadet Avusturya sefâreti baş-tercümanlığında bulunmuş olan Baron Eşlihta [Schlechta] tarafından bu maksad üzere yirmi sene evvel Mecmua-i Istilâhât-ı Resmîye namıyla bir lügat kitabı tertib ve tab' olunmuş ise de nüsa-h-ı matbûası kalmadıkdan başka mürûr-ı zaman ile mündericâtından birçoğu az çok tebeddüle uğramış ve yeniden daha birçok tabirât ve istilâhât meydana gelmiş olduğundan evrâk-ı resmîye tercümesiyle yeni tevagule başlayan veya istilâhât-ı resmîyeyi bilmek isteyen meslekdaşlarımla sâir mütercimîni -müşkil ve ekseriya gayrı müsmir olan- tettebbûâtta kısmen olsun kurtarabilmek ve sâye-i inâyet-vâye-i hazreti Abdülhamid Han'î'de mazhar olduğumuz nimet-i tahsilin uhde-i ubudiyetime tahmîl eylediği vazife-i şükr-güzârîyi şu suretle olsun edâ edebilmek ümniyesiyle işbu "lügatçe"yi cem u telfik ederek tab' u neşrine cüret eyledim. Ve bunda kemterlerine ait bir şeref var ise o da mütercim-i evvel muavini ve Mekteb-i Sultanî ile Lisan Mektebi tercüme muallimi üstad-ı fezâil-me'ab saadetlü Behçet Beyefendi hazretlerinin lutfen kitabımı nazar-ı tedkik ve tashihten geçirip kıymetlendirmek suretiyle bî-dirîğ buyurdıkları iltifat-ı inâyet-kârânededen ibaret olmağla kendilerine ifasına borçlu olduğum teşekkürü burada dahi tekrar etmeği münasib gördüm".

Lügatin telif sebebi Babîâli Tercüme Odası siyasî ve resmî yazışmalarında kullanılan tabirlerin sözlüklerde bulunmamasıdır. Yazara göre sözlüklerde bulunabilen tabirlerin ise terim anlamları ile lügavî anlamları uyuşmamaktadır. Bu konudaki boşluğu dolduran Baron Schlechta'nın yirmi sene önce (1870) neşredilen lügatinin matbû nüshaları kalmamış, bazı terimlerin içerikleri değişmiş ve bu arada yeni terimler doğmuştur. Yazar resmî evrak tercüme etmeğe başlayanları ve resmî terimleri bilmek isteyenleri dikkate alarak bu eseri hazırlamıştır.

Hüseyin Âgâh'ın konu ile ilgili diğer bir çalışması *Lügatçe-i Istilâhât-ı Resmîye* ile aynı sene neşredilen *Diplomasi Usûl-i Kitâbeti*²⁵ adlı kitabıdır. Yazar bu kitabında "milletlerin yekdiğerleriyle olan münasebâtını idare eden kavânînin heyet-i mecmuası"nın (hukuk-ı beyne'l-milel/uluslararası hukuk) tâbî olduğu kanunlar, muahedeler, mukaveleler ve şartlardan bahsetmiştir (s. 5). Önce diplomasi kitabet usûlünün genel şart ve vasıflarını sıralamış (sihhat-ı tahrir, mutabakat-ı elfâz,

²⁵ İstanbul, Matbaa-i Ebuzyiya, 1308 (1891), 39 s. Bu kitabı tertip etmesinin mükafatı olarak Hüseyin Âgâh Bey'e rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyizi tevcih edildi, 20 Temmuz 1892 (BOA, HR.SAİD. 21/17, lef 8).

vuzûh, sarahat, îcâz, üslub-ı sade, muktezâ-yı hale mutabakat, intihab-ı edille ve berâhin, selamet-i fikr, s. 7-9); ardından diplomatın bahsedeceği konuyu tartması, tertibi, yazım tarzı ve kullanacağı lisanı anlatmış (s. 9-12); ünvanlar, lakaplar, siyasî yazışma çeşitleri, muahede ve mukaveleleri Fransızcalarını da zikrederek açıklamış (12-36); son olarak kongre, konferans ve sefaretler hakkında bilgiler vermiştir (s. 36-39).

Hüseyin Âgâh'ın resmî tabirler üzerine, tercüme ile uğraşan *mübtedilere* kolaylık olması maksadıyla hazırladığı *Mecmua-i Tabirat-ı Resmîye (Manuel des Termes Officiels)*²⁶ adlı bir eseri daha vardır. Bu kitabı, *Lügatçe-i İstilahât-ı Resmîye* ve *Diplomasi Usûl-i Kitâbeti* adlı eserlerini tamamlamak üzere yazmıştır (30 Tevvel 1307/11 Kasım 1891). Kitapta Mabeyn-i Hümâyûn, Hazine-i Hâssa, Meclis-i Vükelâ, Sadaret memurları ve kalemleri, Şurâ-yı Devlet, Bâb-ı Seraskerî, askerî rütbelere, esliha-i nâriye, esliha-i âdiye, Bahriye Nezareti, Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Rüsûmât Emaneti, Vergi Emaneti, Şehremaneti, Zabtiye Nezareti tabirleri yer alır; bunların Fransızca karşılıkları verilir.

1.6. Hüseyin Âgâh - Ali Nihad, *Zeyl-i Lügatçe-i İstilahât-ı Resmîye* (ikinci defter, İstanbul, Âlem Matbaası, 1310, 45 s.)

Lügat adından da anlaşılacağı gibi *Lügatçe-i İstilahât-ı Resmîye*'nin devamı niteliğindedir. Hüseyin Âgâh bu ikinci defteri Tercüme Odası'ndaki çalışma arkadaşlarından Ali Nihad'la beraber hazırlamıştır. Yazar lügatçeyi "ashâb-ı müta-laaya" şöyle takdim ediyor:

"Ba'de-edâ-yı mâ-vecebe aleynâ

"Bundan evvel neşr eylediğim Lügatçe-i İstilahât-ı Resmîye ile Diplomasi Usûl-i Kitâbeti namındaki iki eser-i nâciz gerçi hadd-i zâtında değersiz ise de hâmi-i yegâne-i maarif olan vefî-nimet-i bî-minnétimiz padişahımız terakkiyat-perver Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni efendimiz hazretlerinin nazar-ı inâyet-eser-i şehinşahîlerine nâiliyet şeref-i âlem-bahasına mazhar olduğu cihetle "Her ayb ki Sultan be-pesend hüner est" medlûlünce nazarımda kıymetlenmiş ve bu çâker-i şâkirü'l-enâm-ı cenâbî mülûkâneleri hakkında lutfen ve tenezzülen ibzâl buyurdukları talâtifât-ı seniyeleri acz u iktidarsızlığıma bakmayarak mücerred efkâr ve amâl-i hayriyet-disâr-ı cenabî padişahîlerine tevfiik-i hareket edebilmek ümniyesiyle muahharan cem eylediğim ıstilahâtı hâvi olarak Lügatçe-i İstilahât-ı Resmîye'nin zeyli olmak üzere şu eserin neşrine beni sevk etmiş olduğundan ve Tercüme Odası hulefâ-yı kirâmından ve rüfekâ-yı acizânemden saadetlü Ali Nihad Beyefendi dahi zaten bu yolda bir takım ıstilahât cem etmekte bulunduğundan mîr-i mumaileyh ile birleşerek bu ikinci defteri tertib ve neşr eyledik.

²⁶ Nşr. Asır Kütübhanesi sahibi Kirkor, İstanbul, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1309, 32 s.

"Latince ve İngilizceden mehûz olarak mensub oldukları lisanlardaki şekl ü suretleri tağyir edilmeksizin lisan-ı Fransevî'ye kabul olunup Fransızca muharrerât-ı siyasiye ve resmîyede kesretle istimal olunan başlıca istilahât ve terkebâtın Fransızca ve Türkçe mukabilleriyle suret-i istimalleri dahi bu zeylede gösterilmiştir".

Çalışmanın meziyeti resmî ve siyasî yazışmalarda sıklıkla kullanılan, Fransızca'ya da aynen alınmış, İngilizce ve Latince kelimeleri de içermesidir. Kelimelerin Fransızcaları ve Türkçeleri verilmiş ve kullanım yerleri gösterilmiştir.

- 1.7. Menemenlizâde Edhem, "Bazı Fransızca kelimelerin mukabilleri", kitabın sonunda 5 sayfa [Léon Duguît, *Hukuk-ı Esâsiye: Kaide-i Hukukiye-Devlet Meselesi*, c. I, trc. Menemenlizâde Edhem, İstanbul, Matbaa-i Âmire, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, aded: 46, 1339 (1923), 428+10+1 s.]

Mülkiye Mektebi profesörlerinden, hukuk doktoru (Toulouse Darülfünunu) Menemenlizâde Edhem'in (Menemencioğlu, 1878-1963)²⁷ Fransız hukukçu, Bordo Hukuk Fakültesi profesörlerinden Léon Duguît'nin anayasa hukuku kitabına eklediği lügatçedir. Edhem Menemencioğlu bir dönem Türk üniversite çevrelerinin gözde isimlerinden biri olan Léon Duguît'den bu kitap dışında iki cilt eser tercüme etmiş, bir de fikirleri üzerine monografi yazmıştır²⁸. Lügat, Duguît'nin fikirleri ve eseri dikkate alınarak hazırlanmıştır.

İki yüz yirmi yedi maddeden oluşan lügatçe felsefe terimlerini de içermesi bakımından önemlidir. Yazarın fikirleriyle irtibatlı olarak bazı kavramlarda daha titiz davranıldığı görülmektedir. Meselâ mütercim, "sujet" kelimesine "tâbi, sebeb, illet, vesile, mevzubahis olan madde, ef'âli dolayısıyla nazar-ı itibara alınan, şahıs, vasıtasıyla bir şey yapılabilir olan şahıs" karşılıklarını verirken, "sujet de droit" için "müsnedünileyh-i hukuk" karşılığını teklif eder. "Mütercimin ifade-i merâm"ında (s. 5) kitabı tercüme ettiği sırada Türkçe'de bulunmayan terimlerle ilgili olarak güçlük yaşadığını söyleyen Menemenlizâde, hukuk eserlerinde "fail", "sâhib", "men-lehü'l-hak" kelimelerinin "sujet"yi ifade etmek için kullanıldığını; fakat "müsnedün-ileyh" kelimesi *hukuk mefhumuna daha mülâyim geldiği* için bu kelimeyi tercih ettiğini belirtir. Zira mütercim de yazar gibi hukukun tanımının değiştiğini savunmaktadır. Bu tanıma göre hukuk -artık- birinin sahip diğerinin

²⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, II/1124-25.

²⁸ *Hukuk-i Esasiye*, c. II, İstanbul, Matbaa-i Âmire, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı'ndan aded: 46, 1340 (1924), 493 s.; *Hakimiyet ve Hürriyet*, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1340 (1924), 180+1 s.; Etem Menemencioğlu, *Léon Duguît'nin Cemiyet Hukuk ve Devlet Nazariyeleri*, İstanbul, Maarif Matbaası, Siyasal Bilgiler Okulu yayınlarından, 1939, 224 s.

tâbi olduğu bir *iktidar-ı irâdet* değil, cemiyetteki insanların istisnasız hepsini kapsayan bir *düstur-ı hatt-ı harekettir*.

1.8. Mehmed Ekrem, *Fransızca'dan Türkçe'ye İstilahât-ı Hukukiye ve Siyasiye Lügati* (İstanbul, Ritsu Matbaası, 1927, 148+3 s.)

Hukuk doktoru ve İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel Şirketleri Umûr-ı Hukukiye müdür muavini (kapak) Mehmed Ekrem'in (1890-?) lügatidir²⁹. Lügatin yazarı olarak tespit ettiğimiz Mehmed Ekrem Delangil Harbiye Nezareti Piyâde Dairesi mümeyyizlerinden Salih Bey ile Emine Ferdâne Hanım'ın oğlu olarak 1890 senesinde İstanbul'da doğdu³⁰. Lise eğitimi Frerler Fransız Mektebi'nde tamamladı. II. Meşrutiyet döneminde Mekteb-i Mülkiye'de tahsil görerek mezun oldu (Ağustos 1911). İfade-i Merâm'da belirttiği gibi (s. 3) Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliğinde çalışırken Hukuk Fakültesi doktora imtihanlarına hazırlandı ve fark derslerini vererek Hukuk Fakültesi'nden doktorasını aldı³¹.

Lügat eski bir çalışmanın yeni kanunların neşri üzerine gözden geçirilmesiy- le meydana getirilmiştir. Lügatte Fransızca terimlere Türkçe karşılıklar verilmektedir (s. 5-148). Sonunda üç sayfalık hata-savap cetveli olan eserin "ifade-i merâm"ı ise şöyledir (s. 3):

"Mekteb-i Mülkiye'den tarih-i neşetim olan 1327 (1911) senesinden itibaren gerek İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'nin doktor imtihanlarını geçmek gerekse evvelce ifâ-yı memuriyet ettiğim mülgâ Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği ma-iyetinde muvaffakiyetle ifâ-yı vazife edebilmek üzere vukû bulan tettebbûât-ı nâcizânem esnasında Fransız asâr-ı hukukiyesinde müsâdif olduğum istilahâtın Türkçe'leri ile Türk mevzuat-ı kanuniyesinde görülen tabirâtın Fransızca'larını ta-harri ve tespit etmiş ve bunları zaman-ı münasipte neşretmeği kararlaştırmıştım. Zafer-i Millî'yi müteakip mühim ıslahat-ı adliye-i kanuniye husûl-yâb olduğu ve hukuk-şinâslar için bilhassa son zamanlarda büsbütün yeni ve vâsi bir saha-i tettebbû açılmış bulunduğu cihetle genç mütetebbi'lerle mütercimlere acizâne müffid olmak gayesiyle evvelce hazırladığım eseri ikmâl ve neşre kıyâm ettim. Hasbe'-be-şer vukû bulan hatalarımın afvına değil, ihtarına teşekkür ederim".

²⁹ Kitabın reklamı için bkz. *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, nr. 32, Eylül-T.evvel 1927, İstanbul, Yeni Matbaa, s. 934; adedi 200 kuruştur.

³⁰ Yazarın hayatı için bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, IV, 1375. Mekteb-i Mülkiye'den (r.)1327 (1911) senesinde mezun olan 178 kişi arasında Hukuk Mektebi'ni de bitiren diğer Mehmed Ekrem, Mehmed Yusuf Ekrem Yalçinkaya'dır. Yalçinkaya kitabın neşredildiği tarihte Gevaş kaymakamı ve Van valî vekilidir. Kaldı ki -aynı zamanda yazar olan- Yalçinkaya'nın Hariciye Vekâleti'nde hizmeti yoktur (Çankaya, *a.g.e.*, IV, 1368-1370).

³¹ Şu kitap da Mehmet Ekrem Delangil'e ait olmalıdır: Mehmed Ekrem bin Salih, *Nazariyât-ı Hukukiye Muvâcehesinde Türkiye İnkılâb-ı Ahîri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti*, İstanbul, Cihan Biraderler Matbaası, 1338/1341 (1922), 23 s (Özge, III, 1308, nr. 15244).

Yazar Türk kanun mevzuâtındaki tabirlerin Fransızca'ları ile Fransızca hukuk kitaplarındaki terimlerin Türkçelerini tespit etmeğe çalışarak eseri meydana getirmiştir. Hazırlık çalışmaları II. Meşrutiyet döneminde yapılan eser terimlere verilen karşılıkların zenginliği açısından dikkati çekmektedir. Örnek olarak "auto-rité" terimine verilen karşılıklar zikredilebilir: "Ulü'l-emr; velâyet, sulta; hükümet; hakimiyet; nefâz; makam-ı resmî, makam, merci, daire; (n.f.pul.) memurîn; makamât-ı resmiye, makamât" (s. 18). Burada belki bütün lügatlerin siyâsî bir bağlamı olduğu hatırlansa da eser mevcut birikimi yansıtmak bakımından teknik bir çalışmadır. Hukuk lügatleri içinde nisbeten daha fazla kullanılmıştır³².

2. Türkçe-Türkçe Hukuk Lügat(çe)leri

Bu kısımda üç adet müstakil Türkçe-Türkçe hukuk lügati (2.1., 2.3., 2.4.), bir kitabın eki olan lügatçe (2.2.) ve bir mecmuada çıkmış hukuk lügatine (2.5.) yer verilecektir.

2.1. Hüseyin Galib, *Kamus-ı Hukuk ve Yeni Kamus-ı Hukuk* (İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, (h)1305, 269 s.; İstanbul, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1927; İkdâm Matbaası, 1928, 288 s.)

Hüseyin Galib Efendi (h) 1281 (5 Haziran 1864-25 Mayıs 1865) senesinde İstanbul'da doğdu. Babası Hacı Muharrem Efendi'dir. Medreseye başlamadan giriş bilgilerini Fatih Mekteb-i Rüşdiyesi'nde okudu. Ardından Fatih Camii'nde *Tasavvurata* kadar Arapça medrese dersleri tahsil etti. Mekteb-i Hukuk'a devam edip iyi derecede mezuniyet rüsu aldı (12 Mayıs 1887). Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi kaleminde devlet hizmetine giren (27 Temmuz 1883) Hüseyin Galib Efendi Slavca konuşabiliyordu³³. Hüseyin Galib'in aşağıda ele alınacak olan *Kamus-ı Hukuk*'unun iki baskısı ile *Mukaddime-i İlm-i Hukuk* adlı eserinin lügatçesi (bkz. 2.2.) bütünlük oluşturmaktadır.

2.1.1. *Kamus-ı Hukuk* (1887-88): Hüseyin Galib'in ilk lügat çalışması olan *Kamus-ı Hukuk* "bi'l-cümle kavânîn ve nizamât-ı Devlet-i Aliyye'de müstamel ıstılahâtın tarifıyla birçok mesâil-i kanuniye ve hukukiyeyi hâvidir" (kapak). İnsanın sosyal bir varlık olduğunu ifade ederek başlayan mukaddime şöyledir (s. 2-5):

³² Mehmed Ekrem'in lügati bu yazıda ele alınan lügatler içinde Türk Hukuk Kurumu bünyesinde hazırlanan *Türk Hukuk Lügati*'nde istifade edilen tek eserdir. Ayrıca başka alanlarda da kullanıldığı görülmektedir. Meselâ Mustafa Çankı'nın *Büyük Felsefe Lügati*'nin (3 cilt, İstanbul 1954-58) kaynakları arasında *Kanunu Medeni* ve *Mecelle* yanında bu lügat de vardır.

³³ Hayatı hakkında verilen bilgiler Adliye Nezareti *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ne dayanmaktadır (c. 01, s. 908). Adliye Nezareti *Sicill-i Ahvâl Defterlerinden* istifade etmemize imkan sağlayan Prof. Dr. Ali Birinci beye minnetdarım.

"Nev'-i benî-âdem medeniyü't-tab' olduğundan müctemi'an yaşarlar. Yani insanlar tabiaten ve fıtraten ictimâ' halinde yaşamak üzere yaratılmışlardır. Halbuki her şahıs kendisine mülâyim olan şeyi taleb ve müzâhim olan şeye gadab eder olduğundan -beynlerinde adl ü nizamı muhafaza için mevzû'- kavânîn ve nizamâtın hilâfında hareket edenleri taht-ı mücázata almak lazım gelir.

"Şu kadar var ki bir heyet-i ictimâ'iyenin muntazaman devamı ve beyne'l-efrâd emniyet-i lâzime ve asayiş-i umûmînin muhafazası yalnız havâdis ve vukûâtın kavânîn ve nizamât-ı mevzû'aya tatbikiyle mümkün olamaz. Zira mücrimleri mücázat, hastaları müdâvât gibidir. Sıhhat-ı umûmînin vikâyesi herkesin kavâid-i hıfzıssıhâya riayet etmesiyle olabileceği gibi intizam ve asayiş-i umûmînin muhafazası dahi her ferdin ahkâm-ı kanuniyeye tevfi-k-i hareket etmesiyle olabilir. Buna binâendir ki erbâb-ı vukûf hapishaneleri tevsi' den mektepleri tezyîd etmeği daha ziyade muvâfik-ı akl u hareket görmüşlerdir.

"Demek olur ki kanun her ferd için bir miyâs ve her şahıs için bir mercî' olmalıdır ki muamelat-ı kanun u şer'a tevfi-k edilmiş, ve binâen aleyh intizam ve asayiş muhafaza olunmuş olsun. Bu da sâye-i maarif-vâye-i hazreti padişahîde imkân dahilinde bulunmaktadır. Zira sâye-i hilâfet-penâhîde herkes ala-kadri'l-istitâ'a okuyup yazmağa ve binâen aleyh harekâtını kanun dairesinde bulundurmağa kesb-i iktidar etmiştir.

"Mamâfih çok kimseler kanunun ibaresini anlamakta duçâr-ı varta-i müşkilât olduğu kemâl-i teessüfle görülüyor. Buna sebep ise -zann-ı acizâneme göre- ibarât-ı kanuniyede müstamel ıstilahât-ı hususiyenin bilinmemesidir.

"Gerçi ıstilahât-ı mezkûreden bazıları yine mevâdd-ı kanuniye ile tarif ve tavzih edilmiş ise de o izahâta dest-res olmak birçok tettebbu'a tevakkuf eder.

"İşte bu mülâhazâta ve bir de tarif edilecek ıstilahâtın başka herkes için bilinmesi elzem olan birçok mesâil-i kanuniye ve hukukiye dahi derc edileceğinden erbâb-ı müracaata bu suretle de bir hizmet etmek arzusuna mebnî şu eserin tahririne bimehnihi'l-Kerîm mübâşeret eyledim.

"Cenâbı Hakk şevketlü, merhametlü, padişahımız Gazi Abdülhamid Han-ı Sâni efendimiz hazretlerin ilâ-ahiri'd-devrân erike-pirâ-yı şevket ü şan buyursun. Âmin".

2.1.2. Yeni Kamus-ı Hukuk (1927, 1928): Hüseyin Galib'in "İstanbul Şehremaneti Umûr-ı Hukukiye müdir-i esbaki" ünvanıyla (1927) neşrettiği lügat *Kamus-ı Hukuk*'un yeniden ele alınması ile meydana gelmiştir³⁴. Kitabın bu baskısı "yeni kanunlardaki ıstilahlar ile eski kanunlardan ve eski esaslardan el-yevm mer'û olanlardaki ıstilahâtın tarifini ve bazı malumat-ı hukukiye ve kanuniyeyi" içerir. 1927 senesinde yazdığı "mukaddime" şöyledir:

"Hukuk-ı düvel kavâid-i külliye ve esasiyesince her müstakil devlet kavânin-i medeniyeye ve cezaiyesini icâb-ı hale göre tanzim eder. Bu kanunlar hudud-ı mülkiyesi dahilinde bulunan her şahıs ve emvâl ve emlâk ile kâffe-i 'ukûd ve muamelât hakkında câri olur. Bunun için her memlekette yaşayan her şahsın o memlekette câri kanunlar hakkında az çok ve kendi meslek ve sınıfına ta'alluku bulunan kanunlar hakkında ise daha fazla malumat edinmesi lâ-büddür. Binâen aleyh Türkiye Devlet-i Cumhuriyemizin hudud-ı mülkiyesi dahilinde yaşayan her şahsın da Türkiye

³⁴ Kitabın gördüğümüz nüshası "altı formadan mürekkep birinci cüz"dür (96 s, Beyazıt Devlet Ktb. 199882).

kanunları hakkında böylece bilgisi olması iktizâ eder. Bu malumatı hukuk mekteb-lerinde öğrenmeye veyahut her muamelede avukata müracaata her şahsın vakti veya nakdi müsait olamayacağından yapacağı işler, alacağı haklar, ödeyeceği borç- lar için yani kendi menâfi'ini bizzat muhafaza edebilmesi için ona ait kanunlara müracaata mecbur olur. Lâkin her ilim ve fennin kendine mahsus ıstılahâtı olduğu gibi ilm-i hukukun da ıstılahları olduğundan bir kanunun ibaresini anlayabilmek için o kanundaki ıstılahların mânalarını bilmek lazımdır".

Görüldüğü gibi kanun bilgisinin "herkes" tarafından öğrenilmesi gerektiği fikri aradan geçen kırk yılda değişmemiştir. Bu bilgiyi edinmenin ancak hukuk terim-lerini bilmekle mümkün olacağı söylenmektedir ki kitabın amacı da bu bilgiyi kazandırmaktır.

2.2. Hüseyin Galib, "Mebâdi-i İlm-i Hukuk'un Lügatçesi" (*Mebâdi-i İlm-i Hu- kuk*, İstanbul, İkdam Matbaası, 1312 (1894-1895), s. 273-296.)

Hüseyin Galib'in Tekfurdağı Ceza reisliğinden istifa ettiği sırada ikinci baskı- sını yaptırdığı *Mebâdi-i İlm-i Hukuk*'un lügatçesi yazarın diğer bir lügat çalışma- sıdır³⁵. Hüseyin Galib'in kitabın başına koyduğu "Zeyl olunan lügatçe hakkında muhtıra"da (5-7) bildirildiğine göre yazar sade bir Türkçe'yi tercih etmesine rağ- men hukuk tahsili için lazım olan bazı Arapça ve Farsça lügatleri metin içinde kullanması sebebiyle kitaba lügatçe eklemiştir. Lügatçede özellik arzeden bazı kelimelere (müsemmen gibi), iltibasa mâni olmak (semen, sümûn gibi) ve gâlat okuyuşların (tireke'yi tereke, ihyâ'yı ahya okumak gibi) düzeltilmesini sağlamak maksadıyla hareke konulmuştur.

Hüseyin Galib'in bu eseri, "Adliye memuriyeti veya dava vekâleti için imtihan olmak arzusunda bulunan zevâta ve muamelat ve harekâtını kanun dairesinde bulundurmak için malumat-ı kanuniye iktisâb etmek isteyenlere ahkâm-ı kanu- niyeyi kolayca öğretebilmek için" kaleme alınmıştır (s. 2). Kitabın metin kısmın- da soru-cevap metodu telif tarzı olarak belirlenmiş; yazar hukuka giriş bilgileri- ni rüşdiye ve idadiye mekteplerinde tedris edilebilecek şekilde yazmıştır. Eser "hukuka müteallik mesâilin kolayca tahsili için mevâdd-ı kanuniye ve nizamiye- den herkesce bilinmesi elzem malumatı" içermektedir (kapak). Yazarın yeni ka- nun ve kurumlar ile ilgili durum tespiti şöyledir (mukaddime, s. 8):

"Kemâl-i iftihâr ve memnuniyetle görülyor ki herkes ilm-i celfî-i hukukun³⁶ kadrini teslim ve her ferd için lüzum-ı vukûfunu tasdik etmeğe başlamıştır³⁷."

³⁵ Kapakta yazar "Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'den mezun, Tekfurdağı Ceza riyâsetinden müstafi, dava vekili" olarak geçmektedir. Kitabın ilk baskısında da lügatçe vardır (İstanbul, A. Asadur-yan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307 (1889-1890), s. 169-188). Burada verilen sayfa nu- maraları ikinci baskıya aittir.

³⁶ Bu kalıbın tercih edilmesinin sebebi "ilm-i celfî-i fıkıh" tabirinin itibar dairesiyle alakalı ol- malıdır.

"Bir kimse bulunduğu memleketin kanunlarını bilmezse o memlekette yaşayamaz, fikri evâilde ne kadar vahşi görülmekte idiye şimdi de bir kimsenin kanuna asla intisâbı olmadığı halde hüsni-i suretle yaşayabilmesi imkânı o kadar ba'd görülmeye başlanmıştır.

"Vâkıa bu husus bazılarınca vehleten pek garib görünür. Lâkin güzelce mütalaa edilirse mezkûr fikri kabul etmemek kâbil olamaz".

Bu tespitler halkın hukuk bilinci açısından da önemli olsa gerektir. Bu ifadelerden sonra hukuk terim ve müesseselerini bilmemenin hak ziyâına sebep olduğunu örnekleriyle anlatılmaktadır.

2.3. Mehmed Hamdi, *Eser-i Cedîd fi Asr-ı Sa'îd* (İstanbul, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1312 (1894), 135+1 s.)

Lügatin yazarı Mehmed Hamdi Bey (h) 1268'de (26 Ekim 1851-13 Ekim 1852) Hasan Tahsin Bey'in oğlu olarak Amasya'da doğdu³⁸. Amasya sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde tahsil gördü. 18 yaşında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye İcra Cemiyeti Evrak Odası'na tayin edilerek devlet hizmetine girdi (3 Mart 1870). Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bünyesinde açılan Kavânîn Dershanesi'ne devam etti. Lügati tertip etme fikrine bu dershanede aldığı eğitimin katkısı olabilir. Memuriyet hayatı daha ziyade savcılık ile geçmiş olan Mehmed Hamdi Bey lügati Cezair-i Bahr-i Sefîd İstinaf savcılığı sırasında (1893-1896) neşretti.

Lügat "muhasenât-ı adliye ve bazı mesâil-i kanuniye ile mevâdd-ı hukukiye, cezaiye, ticariyece ashâb-ı rağbet ve ihtiyaca mehma-emken talimat ve izahatı câmi bazı ıstilahât-ı müntehabeyi hâvi"dir³⁹ (s. 10-11). Lügat, hukuk terimlerinin tariflerinden (poliçe, tahfif-i ceza, sarkıntılık) ve bazı kelimelerin lafzî karşılıklarından (karine-i kâtı'a, kâr u kışb) oluşmaktadır. Yazar mukaddimede (s. 2-11) yeni hukuk ve ceza mahkemeleri teşkilatını, muhakeme usûllerini ve icra/infaz mekanizmasının işleyişini, herbirini teker teker ele alarak, değerlendirmektedir. II. Abdulhamid dönemindeki Adliye reformlarından övgü ile bahsederken yazar bu düzenlemeler ile Osmanlı topraklarında bir telgraf hattı gibi adalet hattı çekildiğini belirtmektedir.

³⁷ Hüseyin Galib'in dipnotu: "Kitabın birinci tab'ında yazılmış olan şu fıkranın müfâdını, çok zaman geçmeksizin ikinci tab'ı için görülen lüzum büsbütün ispat etmektedir".

³⁸ Hayatı hakkındaki bilgiler Sicil Ahvâl Defterinden verilmiştir (BOA, DH.SAİD. d. 76/33).

³⁹ Lügat, Nihal Nomer Karaman tarafından latinize edildiği için kitabın mukaddimesi buraya alınmamıştır. Karaman, lügatte 710 terim olduğunu söylemektedir (s. 1). Latin harflerine aktarma işleminde kitabın tertibi esas alınmamış, terimler yeniden harf sırasına konulmuştur. Lügatin başındaki "Makale: İstikamet mücib-i saadettir" başlıklı yazı (s. 12-16) saadet kavramı ile [b]ilim, adalet, hamiyet, gayret ve merhamet kavramları arasında irtibatlar kurmaktadır ve Karaman'ın çalışmasında atlanmıştır.

2.4. Gelibolulu Mehmed Rifat, *İstilahât-ı Mer'îye* (İstanbul, İsteyan Matbaası, (Bi'l-cümle menâfii Darülaceze ve Sergi-i Osmanî ile müşterek olan) Şirket-i Osmaniye Kütüphanesi (tarafından tab' ettirilmiştir), (Rumî)1310 (1894), 111 s.)

İstanbul ve İzmir dava vekillerinden Gelibolulu Mehmed Rifat'ın lügati, "madde-i asliyesi itibariyle bir ıstilahın faü'l-fiilinden" başlayıp kanunlar ve üç meşhur hukuk kitabı kaynak alınarak hazırlanmıştır⁴⁰. Yazar bazı "kâbil-i tasrif olmayan ıstilahâtı dahi ehemmiyetine binâen" tertibe dahil etmiştir (s. 111). Türkçe hukuk terimlerinin açıklamalarından oluşan lügat bir mesele ile ilgili terimleri birarada göstermektedir. Yazarın "ifade-i mahsusa"sı (s. 3-4, 14 Nisan 310/26 Nisan 1894⁴¹) şöyledir:

"Okunan bir madde-i kanuniyenin künhüne temâmî-i kesb-i vukûf evvel-emirde tesadüf olunan bazı ıstilahât-ı mer'iyenin mükemmelen bilinmesine mütevakıf olup halbuki müntesibîn-i ilm-i hukuktan gayri birçok kimseler işbu ıstilahâtı bilmediklerinden ve bilmek arzusunda bulunanların dahi uzun uzadıya tevaggulât-ı kanuniyeye vakitleri gayri müsait olmaktan nâşi ne derecelerde dūçâr-ı müşkilât olageldikleri müsellemdir. Vâkıa şu müşkilâtı ref' için bazı müntesibîn-i ilm-i hukuk cânibinden oldukça meydan-ı mütalaaya vaz'-ı âsâra himmet buyurulmuş ise de ıstilahât-ı mezkûrenin mehazı ve bir de bir meseleye mütadair olan ıstilahâtı yek-nazarda gösterir tertib ve tafsilât-ı mükemmeleyi hâvi bir esere henüz himmet buyurulmamış idi. İşte bu kerre sâye-i maarif-vâye-i hazreti hilâfet-penâhîde bu kem-bidâ'aları tarafından dahi şu hizmet deruhde edilerek madde-i asliyesi itibariyle bir ıstilahın faü'l-fiilinden bed' ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve Arazi, Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye, Ticaret-i Berriye ve Bahriye, Ceza ve Usûl-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunlarıyla Matbuat Nizamnamesi ve meşâhir-i ulemâ-yı hukuktan devletlü Hasan Fehmi Paşa hazretlerinin Telhis-i Hukuk-ı Düvel nam eser-i âlileri ve Ahkâmü'l-evkâf ve Ferâidü'l-Ferâiz'in bazı aksâmı mehaz ittihaz olunarak vücuda getirilen işbu eser İstilahât-ı Mer'îye namıyla tesmiye edilerek ihvân-ı vatana ihdâ olunur. Ve billâhî't-tevfîk".

Yazarın kaynaklarından *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* Hasan Fehmi Paşa'nın (ö. 1910) bir süre sonra yasaklanacak ders kitabıdır⁴². *Ahkâmü'l-Evkâf* hukukî bahislere vukufu ile Cevdet Paşa'nın hayranlığını kazanan Karınâbâdîzâde Ömer Hilmi Efendi'nin⁴³ (ö. 1896), *Ferâidü'l-Ferâiz* ise Mekteb-i Hukuk'un ilk mezunlarından Seydişehirli Mahmud Esad Efendi'nin (ö. 1918) eseridir⁴⁴.

⁴⁰ Yazarın kavânin mecmuaları ve ayrıca kavâid-i külliye şerhi vardır (*Tevafukat-ı Kavaid-i Külliye*, İzmir, Vilâyet Matbaası, 1313 (1895), 112 s.). Bkz. Özege, IV, 1845, nr. 20896; Sami Erdem, "Türkçe'de Mecelle Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Hukuk Tarihi (2005), s. 689.

⁴¹ Seyfettin Özege neşir tarihini 1892 olarak veriyor (II, 642). İfade-i mahsusa 1894 senesinin Nisan ayında yazıldığına göre tarih Rumîdir ve lüğatin 1894 senesinde neşredildiğini kabul etmek gerekmektedir. Mehmed Hamdi Bey'in Cezair-i Bahr-i Sefid savcılığına tayin tarihi (20 C. ahır 311/29 Aralık 1893) de bu tespiti doğrulamaktadır.

⁴² İstanbul, Matbaa-yı Osmaniye, 1300 (1883), 500 s. Kitabın yasaklanması için bkz. Ali Birinci, a.g.y., s. 342; Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıralar*, İstanbul 1998, 149-153.

⁴³ *İthâfû'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1307, 13+231 s.; H. Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul 1954, 293-95; Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara 1996, s. 8-10, dn. 6.

- 2.5. Bekir Behlül, "Mufassal Kamus-ı Hukuk" (*Mizanü'l-Hukuk*, Nr. 5 (5 T.sâni 1324), s. 47-48; 6 (12 T.sâni), s. 61-63; 8 (26 T.sâni), 80-82; 9 (2 K.evvel), s. 98-99; 10 (10 K.evvel), s. 112; 12 (31 K.evvel), s. 131-33; 13 (7 K.sâni), s. 141-42; 14 (14 K.sâni), s. 156; 15 (21 K.sâni), s. 167-68; 16 (28 K.sâni), s. 178-79; 17 (4 Şubat), s. 188-89; 18 (11 Şubat), s. 199-200; 25 (1 Nisan 1325), s. 288-89; 26 (8 Nisan), s. 298-99; 27 (15 Nisan), s. 306; 38 (1 Temmuz), s. 440-41)

Mufassal Kamus-ı Hukuk'un yazarı İzmir Dava Vekilleri Cemiyet-i Daimesi (İzmir Barosu) reis-i evveli Bekir Behlül'dür. Bekir Behlül kendisinin de ifade ettiği gibi Adliye mesleği içinde yetişmiş⁴⁵, "hıdâne" hakkında yazdığı bir kitaptan anlaşıldığı kadarıyla medrese eğitimi de almıştır⁴⁶. Ayrıca en azından bu yıllarda İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerinin oldukça yakın olduğu anlaşılmaktadır⁴⁷.

Bekir Behlül'ün lügati hukuk, hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet... gibi revacta olan kavramların gündelik bir ifade tarzı haline geldiği, hukuk bilgisinin farklı kanallarla aktarılmasının ve iktidar mücadelesi bağlamında popülarize edilmesinin mümkün ve yaygın olduğu II. Meşrutiyet döneminde yazarın idaresindeki meslek mecmuasında tefrika edilmiştir. Lügatin "mukaddime"si şöyledir:

"Her ilmin kendine mahsus bir zevki olduğu gibi ilm-i hukukun da böyle bir zevki vardır. Ale'l-husus hukuka ta'alluk ve münasebeti olmayan hiçbir şey ve hadise mutasavver olamayacağından bir hukuk-şinâs o meyânda daha birçok ulûm ve fûnûnu da tedkik ve tettebbu'a mecbur olur. Bu da ilmin gaye-i mânevîsi olan zevk-i ruhanînin o nisbette inbisât ve inkişafına sebep teşkil eder.

"İlm-i hukuk, hakikaten pek âli ve pek vâsi'dir. Ucu bucağı bulunmaz, engin bir denize teşbih edilebilir. İnsan, bu muhit-i ilm ü irfanda tedkikâtını ne derece tevsi' ederse önüne o nisbette geniş sahalar açılır. Zevk-ı tedkik ve tettebbu o rûtbe tezâyüd eyler.

"Bendeniz bu yoldaki tedkikâtı nedîme-i ruh ittihaz eylemiş bir müntesib-i hukukum. Küçükten beri yegâne işğalâtım âsâr-i hukukiye ve mesâil-i adliyeden ibarettir. Tedkikât-ı vâkıdan mütahassıl netâyici bir kamus-ı hukuk şeklinde olmak

⁴⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, II, 1021-33. M. Rifat kitabın ilk baskını kullanmış olmalıdır: İstanbul, Mekteb-i Sanayi Matbaası, (h)1301, 7+376 s.

⁴⁵ Yazarın yıllar önce neşredilmiş bir kanun şerhi vardır. Bekir Behlül, *Polîçe*, İzmir, Hizmet Matbaası, 1309 (1892), 4+358 s (Özege, III, 1415, nr. 16359).

⁴⁶ Bekir Behlül, *Kitabü'l-hıdâne*, İzmir, Mizanü'l-Hukuk Matbaası, 1325, 140+2 s (Özege, II, 903, nr. 10997). Kitap istihlâhları içeren bir mukaddime ve üç bâbdan oluşuyor: Erbab-ı hıdâne (s. 5-65), sağrın irzâ'ı ile nafakası (s. 65-117), müddet-i hıdâne ve sefer-i sağır hakkında (s. 118-140).

⁴⁷ Yazar 31 Mart hadisesinin hemen akabinde kendisinin çıkardığı *İttihad* gazetesiyile ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır: "İttihad ve Terakki Cemiyet-i muhteremesinin mürevvic-i efkârı olmak üzere Dersaadet'te intişâr eden matbuatın irticâ'ıyyûn tarafından zulmen mahv u tahrib edilmelerine mebnî cemiyet-i muhteremenin nâşir-i efkârlık vazifesi Aydın vilayetinde *İttihad* gazetesine münhasır kalmıştır (...)" (Bekir Behlül, "İfade-i mahsusa", *Mizanü'l-Hukuk*, nr. 26, 8 Nisan 1325, s. 1).

üzre ihvân-ı vatana yadigar etmek fikrindeyim. Maksadım temin-i menfaat ve şöhret emeline müstenid değildir. Zira böyle bir eser tahriri bir iki kişinin istitâ'at-ı ilmiye ve ihtisasiyesi dahilinde olmayıp bunu Avrupa'da olduğu gibi ancak bir cemiyet-i ilmiye başa çıkarabilir. Lâkin devr-i sâbıkta böyle bir cemiyet teşkili gayri mümkündür. Olsa bile o yolda derin bir eser tahriri hükümetin meslek-i müttehazına münâfi idi. Hatta Emrullah Bey tarafından tahrir ve neşrine ibtidâr olunan Muhitü'l-maarif'in Matbuat İdaresi'nden ne suretle tatile duçar olduğu malumdur.

"Kamus-ı hukuk bir nev' ansiklopedi demektir. İlm-i hukukun kâffe-i aksâm ve şu'abâtını şâmil olmak hasebiyle son derece mühimdir. Bu ehemmiyet muhtac-ı serh u izah olmamakla beraber maksûd olan istifadeyi bi-hakkın ta'mîm ve temin eylemek ve Avrupa'da cemiyât-ı ilmiye tarafından muvaffakiyetle neşr olunan ansiklopediler gibi fevâidini herkese teşmil eylemek için avamın anlayabileceği bir lisanla yazılması iktizâ eder. Şimdiye kadar lisanımızda birçok âsâr-ı hukukiye neşr olunmuştur. Fakat bunlar erbâb-ı ihtisasa mahsus addolunacak derecede istilahât-ı ilmiye ile mâlidir. Hukuka intisabı ve bununla iştigali olmayan kimselerin bundan esaslı bir istifade temin edebilmelerine ihtimal verilemez. Bendeniz Mufassal Kamus-ı Hukuk'u, bu ilmin tahsiline az çok hevesi olanlara bir rehber teşkil etsin fikriyle kaleme alıyorum. Binâen aleyh istilahât-ı mûnise ve gayri mûnisenin mümkün mertebe Türkçe mukabillerini bulup onları istimal edecek ve tasvir ve tahkiye-i mevâdd u mesâilde dahi me hazları göstermek şartıyla gayet açık bir tarz-ı tahrir iltizamına çalışacağım.

"Pek derin tedkikât ve tettebbu'âta muhtac olan ve bununçün de bir cemiyet-i ilmiye tarafından tahrir ve tertibi lüzumu meydanda bulunan böyle bir eseri suret-i mükemmelede vücuda getirebilmek iktidarım dahilinde olmadığına herkesten evvel yine kendim emin ve kâni'im. Ancak maksad vüs'üm derecesinde vatana hizmet olup bu da ileride erbâbı tarafından müştereken kaleme alınacak bir ansikpediye ufak bir me haz teşkil edebilirse benim için pek kıymetli ve şayan-ı iftihar bir semere vermiş olur.

"Hurûf-ı hecâ tertibine riayeten kaleme alındığı ve hukukun bi'l-cümle aksâm ve şu'abâtına şâmil bulunduğu ve nümero sırasıyla her istilâh-ı hukukî hakkında mümkün mertebe tafsilât-ı muvazzaha i'tâsı mukarrer bulunduğu için eseri Mufassal Kamus-ı Hukuk namıyla tevsîm eyledim. Her daim mukurr u muterifi bulunduğum noksanî-i bidâ'a dolayısıyla hasbe'l-beşeriye vukû bulacak kusur ve hatfâtın erbâb-ı kemâl ve ihtisâs tarafından ihtarı takdirinde kendimi müteşekkir ve minnetdâr addedeceğimi ve rüfekâ-yı meslekimden bu eserin tahrir-i mündericâtına az çok iştirâk arzu-yı hamiyet-perverânesinde bulunacak olan olur ise maa'l-memnu'niye kabule âmâde bulunacağımı arz ile ilk tertibe besmele-keş-i ibtidâr oluyorum. Ve min-Allahi't-tevfik. Bekir Behlül".

Lügat hukuk ilminin tahsiline az çok hevesi olanlara rehber olmak üzere hazırlanmıştır. Yazar herkesin anlayabileceği bir dili tercih etmiş ve yaptığı işi ansiklopedi yazarlığı olarak tanımlamış, ayrıca terimlere *Türkçe mukabiller* bulmağa çalışacağını ifade etmiştir. Altından ancak bir ilim cemiyetinin kalkabileceği kanaati serdedilmesine ve işin devasa boyutlarına rağmen lügat, hukukun bütün dallarındaki terimleri kuşatacak bir eser olarak planlanmıştır. Ne var ki bilindiği kadarıyla bu lügat tamamlanamamış ve kitaplaşmamıştır.

3. Aynı Zamanda Kanun Fihristi Olan Hukuk Lügatleri (Fihrist-lügatler)

3.1. Toma Andonyadi, *Kamus-ı Kavânin* (İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1310 (1892), cild-i evvel, 6+320+4 s; cild-i sâni, 8+322-668+3 s.)

Dava vekili Toma Andonyadi'nin "1307 sene-i maliyesinin gayesine (sonuna, Mart 1892) değin neşr olunup *Düstur* ve zeyillerinde ve *Ceride-i Mehâkim*'de ve sâir kitaplarda münderic bulunan kavânîn ve nizamât ve evâmîr-i âliye ve ilamât-ı Temyiziye'nin bi'l-cümle ahkâmının hurûf-ı hecâ tertibiyle tarifi"ni içeren eserdir (kapak). Birinci cilt *Ceride-i Mehâkim*'in sayfa numaralarındaki karışıklığa, *Düstur*'un dördüncü cildinin iki kere basıldığına ve bu iki kaynağa girmeyen "evâmîr"ın *Aydın Vilayeti Salnâmesi*'nden alındığına işaret ederek başlar. İki cildin başında da fihrist vardır (c. I, s. 3-6; c. II, s. 2-8). Ayrıca cilt sonlarında üç ve iki sayfalık hata-savap cetvelleri bulunmaktadır.

İlk cilt "ibâha" kelimesi ile başlar ve "hayvanat" kelimesinde biter. İkinci cilt ise "hâric" kelimesinden başlayıp "yol" kelimesinde sona erer. Terim ve tabirlerin mevzuatta geçtiği yerlere işaret edilmekte (*fihrist*); bazılarının mânası verilmektedir (*lûgat*). Sık sık iç-atıflar vardır. Bazı kelimeler için mufassal açıklamalar yapılmıştır. Meselâ "ecnebi" tabiri şu başlıklar altında ele alınmıştır: "İhraz ve tebdil ve isbat ve tedkik-i tâbiyet-i ecnebiyeye dair, Ecnebilerin tereke ve miras ve istimplâk hukukları, Ecnebilerin muhakemeleri ve icra hakkında, Umûr-ı bahriyede, Ecnebilerin hususât-ı sâireleri hakkında nizamât ve evâmîr, Umûr-ı ceza-yide, Tebea-i İraniye hakkında, *Düstur* ve *Ceride-i Mehâkim*'de münderic olmayan ve vilâyâta ta'mîm edilen muharrerât" (s. 34-45)⁴⁸. Kitabın birinci cildinin başındaki "mukaddime" (s. 3) şöyledir:

"Veli-nimet-i bi-minnetimiz padişah-ı adalet-penâh efendimiz hazretlerinin asr-ı mes'adet-hasr-ı hümâyûnlarında kavânîn-i umûmiyenin mütenevvi' fihristleri meydan-ı intişara konulmuş ve bunlar erbâb-ı müracaata irâe-i teshilât edegelmekte bulunmuş ise de mesâil-i umûmiye-i kanuniyede herbirinin icâb ettirdiği ahvâl ve keyfiyâtı ve mâ-bihî't-tatbik olan ahkâmı hurûf-ı hecâ tertibi üzere mecmû'an ve yek-nazarda bulup kesb-i ittilâ' ve hall-i müşkilât edecek derecede el-yevm bir eser mevcut bulunmadığından min-gayri haddin ve liyakatin vatanıma cüz'î bir hizmet etmek arzusuyla *Kamus-ı Kavânin* namıyla işbu kitabın tertibine ictisâr eyledim.

"Lûgat kitaplarına müracaatla bir kelimenin mânasını herkes suhûletle bulabildiği misillü işbu kitaba müracaat edecek olan zevât dahi şimdîye değin neşr olunmuş bi'l-cümle nizamât ve evâmîrde ve Mahkeme-i Temyiz'in ilamâtında münderic herbir meseleyi ayrı ayrı ve yek nazarda bulabileceklerinden ve zuhur edecek bir meselelenin şu suretle vukû bulacak müracaat üzerine suhûletle hall olunmasıyla haylice

⁴⁸ Bu başlıklar altındaki bilgilerin yanısıra şu maddelere bakılması istenmiştir: İcra, arazi, istinaf, imtiyaz, emlâk, emvâl-i gayri menkûle, evkâf, icâr, bahriye, pasaport, tâbiyet, ticaret, teşrifât, temettü', damga, ceza, harc, reji, şirket, şehbender, kaçakçılık, konsolos, kefalet, memur, mehâkim, miras, velayet.

istifade olunacağından rağbet buyurulacağını ümid eyler ve işbu kitabın tertib ve neşrindeki maksad-ı kemterânem malumat-fürûşluk misillü bir dâ'ye-i gurura müstenit olmayıp bilakis bidâ'asızlığım hasebiyle benim gibi bir âcizin daire-i hadd ü iktidarından hariç idüğünü itiraf eder olduğumdan vukû bulan sehviyât ve hatîfâtımın nazar-ı afv u safh ile setr buyurulmasını erbâb-ı mütalaa ve müracaat-tan temenni eylerim".

Yazar kendisinin de ifade ettiği gibi esas itibariyle kanunlarda geçen kelime-ler için harf sırasına göre fihrist hazırlamıştır. Böylece eseri kullanan hukukçular karşılaştıkları bir mesele için hangi kaynak(lara) başvurmaları gerektiğini görebileceklerdir. Fihrist, terimlere göre yazıldığından bu kelimelerin lugavî ve/veya kanunî/ıstilahî mânalarına da yer verilmektedir ki bu da kitabın lügat özelliğidir.

3.2. Miltiyadi Karavokiros, *Lügat-ı Kavânîn-i Osmaniye (Dictionnaire de la Législation Ottomane)* (İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, (Rumî)1310 (1894), 696 s.)

Lügat, Osmanlı Devleti mahkemelerinin tamamında ve ecnebi devlet konsoloshaneleri mahkemeleri nezdinde dava vekili ve hukuk doktoru Miltiyadi Karavokiros'un⁴⁹ iki ciltlik (c. I, 380 s.; c. II, 380-696 s.) eseridir. Osmanlı Devleti kanun ve nizamnamelerinde geçen terimin Fransızca ve Rumcası verilmiş, bazılarının kısa tarifi yapılmış (*lügat*), geçtiği kanunun maddesi belirtilmiş ve o kanunun *Düstur* veya *Zeyl-i Düstur*'daki sayfası gösterilmiştir (*fihrist*). Lügatin sonuna evrak numuneleri (s. 587-648) ile Fransızca ve Rumca fihristler (s. 650-696) eklenmiştir. Yazarın "ifade-i mahsusa"sı (s. 1-4) şöyledir:

"Yezdân-ı bî-zevâl şehinşâh-ı hâmî-i fazl u kemâl ve şehriyâr-ı maarif-perver-i bî-misâl efendimiz hazretlerini dünyalar durdukça serîr-ârâ-yı iclâl buyursun.

"Erbâb-ı maarif için rûz-ı bâzâr-ı terakki olan asr-ı kemâlât-hasr-ı şehriyârîlerinde müessesât-ı celîle-i adliye ve envâ'-ı vesâit-i terakki-perverâne-i ıslahiye saha-ârâ-yı burûz olmakta ve her türlü esbâb-ı terakki himaye-i mahsûsa-ı atfet-küsterânele-riyle şeref-yâb edilmekte olduğundan ve ehl-i takdir indinde ünvan-ı hümâyûnları bilhassa "müessis-i adalet" bulunduğundan erbâb-ı tetebbu' ve tedkik şevk-pezîr-i gayret olarak herkes kudretince bir eser vücuda getirmeğe sâ'î olduğu gibi bu abd-i kem-bıdâ'a dahi kavânîne olan intisab-ı kemterânem semeresi olarak kavânîn mü-tetebbi'lerine bir kamus-ı müracaat vücuda getirmek için şu eser-i nâcizî cem' u telifk eyledim. Bu eser-i nâciz dahi envâr-ı asriye-i şehinşâhîleri arasında bir şem-i kalîlü'z-ziyâ ve fakat şems-i tâbân-ı maarif olan zât-ı melâik-simât-ı şehriyârîleriyle pertev-fürûz bulunan envâ'-ı vesâit-i tenviriyeye fikriye meyânında bulunmaktan dolayı hisse-gîr-i şu'â-ı kadr ü bahadır. Padişah-ı maarif-penâh efendimiz hazretle-rinin envâr-ı kemalât ve terakkiyât-ı fikriye-i mülkiyelerine hizmet eden bir zerreyi

⁴⁹ Yazar, 1304-1305 (1888-89) malî senesinde Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyet-i Daimesi (İstanbul Barosu) idaresinde azâ olarak görev almıştı (*Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3023, 8 Zilkade 1305/17 Temmuz 1888, s. 3).

bile himaye-i feyz-âver-i maarif-perverleriyle behre-yâb-ı iftihâr buyurmakta olmaları bu abd-i âcize dahi bu eser-i kemterînin neşrine cüret vermiştir.

"Semere-i ikdâmât-ı celîle olarak menassa-ârâ-yı burûz olan kavânîn ve nizamât ve nice nice müessesât için bu mecmua bir mir'ât hükmündedir.

"Cihanda terakki ashâb-ı himmetin teşvik bulmasına menûd olup zât-ı me'âlf-simât-ı hazreti padişahî teşvikât-ı inâyât-ı hümâyunlarıyla şu'abât-ı umûrun kâffesinde nice nice terakkiyât istihsal buyurmuşlardır. Çünkü hakikaten bir mülkün padişahı böyle bir büyük padişah olunca mülkün her tarafında herkes kudretince hizmete sa'y eder.

"Hizmetin neticesi devlet ve memlekete ve şân u şerefi erbâb-ı hizmeti teşvik buyuran Padişah-ı âlem-penâha aittir.

"Devlet-i Osmaniye'nin müessesât-ı celîlesini ve kavânîn ve nizamât-ı mevzû'asını irâe edecek böyle bir lûgat kitabına ihtiyaç derkâr idi.

"Zât-ı me'âlf-sifât-ı hazreti padişahînin ahd-i hümâyûnları böyle âsârın zaman-ı revacı olduğunu kimse inkâr edemez.

"Ruh-ı cism-i mülk ü devlet Padişah-ı adalet-haslet efendimiz hazretlerinin bizzat terakkiyâta meyl-i mahsûs-ı hümâyûnları olduğundan ve terakkiyâta en ziyade hizmet edecek şeylerden biri de kavânîn ve nizamât ile müessesât bulunduğundan bu eser-i nâçizin kavânîn ve nizamât ve müessesâta dair verdiği malumatın herbiri evsâf-ı hümâyûn-ı şehriyârîden birinin beyan ve irâd olunması demektir.

"Zîr-i tâbiyet-i cihan-kıymet-ı şâhânede asûde-nişîn-i emn ü eman olan sunûf-ı tebeaya vuku bulan ihsanât-ı şehriyârîyi bu mecmua birer birer irâe eyliyor.

"Sâye-i terakki-vâye-i hazreti padişahîde inşaallah daha nice nice ehl-i fazl u maarifin bu yolda eserler vücuda getimelerine bu kitap bir vesile ve nümune olacaktır.

"Şöhret dâ'iyesinde olmayıp hizmet emelinde olduğundan bu kitaba müracaat edip de müstefid olanların istifadelerini abd-i âcizden bilmemelerini ve mahza Padişah-ı maarif-penâh ve adalet-iktinâhın eser-i inâyet ve himmet-i teşvik-kârî ve terakki-perverîleri addeylemelerini tavsiye eylerim".

M. Karavokiros, *düsturu'l-amel* olmakla beraber *Düstur* da bulunamayan *evâmîr ve muharrerâtı* bildirmek, ayrıca kanunların fesh, nakz veya tadil edilmesini takip etmenin güçlüğünü ortadan kaldırmak maksadıyla Adliye memurları, dava vekilleri ve ecnebilere istifade edebileceği bir eser yazmıştır (s. Vav, 21 Eylül 1309/3 Ekim 1893⁵⁰).

Yazar "mukaddime"nin hemen başında (s. Elif) "Devlet-i Osmaniye'nin bidâyet-i zuhurundan beri mecmûa-i kavânîni *ahkâm-ı celîle-i Kur'aniye'den müstahrec evâmîr* ve *tenbihâtla* bir takım *nizamât-ı mer'iyeden* ibaret" iken Gülhane Hattı'ndan sonra "tanzimat-ı hayriye ünvanıyla bazı kavânîn ve nizamât-ı cedîde cem' ü tedvîn edilerek memâlik-i mahrûse-i Osmaniye'nin *islah-ı idaresi* ve *kuvet* ve *miknet* ve *servet* ve *saadet-i halî* tesis ve teyid ve temin buyurul"muştur

⁵⁰ Özge 1310 tarihini Hicrî kabul edip 1892 olarak vermektedir (III, 980). Mukaddime-i mütercim 23 R.ewel 311 (21 Eylül 309) tarihinde yazıldığına göre tarihi Rumî kabul etmek gerekir. Tarih Rumî olarak alınırsa kitap bu tarihten en erken beş ay on gün sonra; her halükarda Mart 1894'ten sonra neşredilmiştir.

demekte (vurgular bizim) ve ilk Ceza Kanunnâmesi'nden başlayarak kanunları saymaktadır. Osmanlı hukuk-siyaset-idare geleneğinin birden -Kur'an-ı Kerîm zikredilse bile- tavsiyelere ve mer'î, belki bir adım sonra keyfî nizamlara indirgenmesi oldukça yaygın ve problemlî bir izah tarzıdır. Bu izah tarzı ile ancak Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketleri neticesinde siyaset ve hikmet-i hükümet sahasının, aslında bunların anlam dairesini de çizen din ve gelenek karşısında ne denli genişlediği açıklanabilir.

Yazar ifade-i mahsusada, "Ruh-ı cism-i mülk ü devlet" dediği padişahı adalet ve terakki-perverlikle tanımladıktan sonra terakkiye en fazla hizmet edecek şeylerden birinin de kanun ve kurumlar olduğunu ve kanunlardan/hukuktan bahseden eserinin de aslında padişahın "Adalet" vasfının beyanı demek olduğunu söylemektedir. Bu ifadelerle yazar, itibarını modernleşme döneminde de koruyan adalet kavramını kadîm/dinî bir dille, fakat yeni bir içerikle izah etmiştir. Nitekim hemen sonraki cümlede adaletten değil, "sunûf-i tebeaya vukubulan ih-san"lardan yani müsavattan bahsedilecektir⁵¹.

3.3. Mehmed Ziyaeddin, ***Mükemmel İstilahât-ı Kavânîn yahud Malumat-ı Kanuniye Hulâsası*** (Dersaadet, Babîâli caddesinde 25 numarolu matbaada tab' olunmuştur, 1313 (1895), 343+1 s.)

Hukuk sahasının hemen her dalında eserler vermiş İtfaiye İkinci taburu mensuplarından⁵² Kal'a-i Sultaniyeli Türkzâde Hafız Mehmed Ziyaeddin Efendî'nin eseridir. Yazarın hukuk kitaplarından başka *Kaside-i Bürde Şerhi*⁵³ ve Abdülkâdir-i Geylânî'nin elli beş menkıbesinden oluşan *Tensîdül-Hâtır* adlı bir menâkıpnâmesi vardır⁵⁴.

Lügatte terimlerin lugavî ve kanunî anlamları verilmiş (*lûgat*); kanun maddeleri sıralanmış ve kanun için başvurulacak kaynağa işaret edilmiştir (*fihrist*) (14 Receb 312/10 Ocak 1895). Besmele ile başlayan "ifade-i merâm" (s. 2-4) şöyledir:

⁵¹ Modernleşme döneminin kilit kavramlarından biri olan "müsavat" kavramı için bkz. İsmail Kara, "Müsâvat yahut Müslümanlara Eşitsizlik: Bir Kavramın Siyaseten/Dinen İnşası ve Dönüştürücü Gücü", *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2000, s. 307-47.

⁵² Yazarın bir buçuk sene önce (26 Ağustos 1309/7 Ağustos 1893) İtfaiye İkinci Taburu'nda görevli olduğu bir kitabının mukaddimesinde yazılıdır (*Kendi Kendine Avukat yahud Tesvîd-i Müsted'âyât-ı Umûmî. Birinci Kitap: De'âvi-i Şer'iyyeye Dairdir*, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1311, s. 4).

⁵³ Şerefeddin Ebu Abdullah Muhammed el-Busrî, *Gürretü'l-Münire Şerh-i Keukebü'l-Muzie yahud Kaside-i Bürde Şerhi*, trc. Kal'a-i Sultaniyeli Hafız Mehmed Ziyaeddin Türkzâde, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1311, 6+373+2 s (*Özege*, II, 460, nr. 6345).

⁵⁴ İstanbul, Babîâli Caddesinde 25 numarolu Matbaa, 1312, 160+5 s. Kitap Şeyh Mehmed Sadık Efendî'nin Farsça *Menâkab-ı Gausiyye* adlı eserinin tercümesidir.

"Ba'de-edâ-yı mâ-vecebe-aleynâ arz u ifade-i merâma mübâşeret edilir. Şöyle ki:

"Saye-i hümâ-vâye-i hazreti zillullahîde şimdiye kadar -hamd olsun- dokuz cilt kütüb-i mütenevvia tertib ve telif ve bâ-ruhsat-ı resmîye tab' u neşrine muvaffak olunduysa da ihtilâs-ı vakt eyleyerek ihtiyacât-ı zamaniyeye göre hizmet etmek ubudiyet nokta-i nazarınca farîzadan bulunduğu mebnî değersizliğime, iktidarımın cüz'iyetine bakmayarak ebnâ-yı cinsime ifâ-yı hîdemât uğrunda bezl-i makderet ve sa'y u verziş etmek vâcibât-ı umûrdan bulunmuştur.

"Fakat bunlardan akdem kavânîn ve nizamât-ı mevcûde-i hazreti şâhânede müstamel bir takım ıstilahât vardır ki bu ıstilahâtın bilinmesi kavânîn-i mezkûreye müracaat edecek ve mütalaa eyleyecek zevât için ehemm ve elzem olduğundan diğerlerini vakt-i ahare ta'lik ile "el-akdemü fe'l-akdem" kaidesine tevfikân ıstilahât-ı kavânîn hakkında bir risale kaleme almak hususuna karar verdim.

"Gerçi bazı zevât bu hususa mütedair olabilecek üslubda birkaç risale tahrir buyurmuşlar ise de bu resâilin mündericâtıyla arz kılınan müşkilâtın bir suretle olsun ref'i gayr-ı kâbil bir derecede bulunmuştur.

"Binâen-ala-zalîk Mükemmel İstilahât-ı Kavânîn yahud Muamelat-ı Kanuniye Hulâsası namını verdiğim işbu eseri tahrire bismillah-keş-i mübâşeret eyledim.

"Şurasını da arz edelim ki nitekim isminden dahi anlaşılacağı vechile işbu risalede yalnız ıstilahâtın mâna-yı lügavîsini ve kanunîsini beyânla iktifâ etmeyerek muamelat-ı kanuniyeyi irâe edecek bir tarzda ve mamâfih mevâdd-ı kanuniyeyi derc ve beyân ve en nihayetinde işbu hususâtın nereden alındığını yani mehazı ve merciini pek sade ve eshel bir suretle ityân eyledim. Li-eclî'z-zalîk bu üslub ile bir kimse bir ıstilahât-ı kanun hakkında müracaat eylediğinde mâna-yı lügavî ve kanunî ile muamelat-ı kanuniyesini ve mamâfih merci ve mehâzını vehle-i ulada müşahede eder ki bu husus -erbâbının malumu olduğu vechile- pekçok tekellüfât ve müşkilâtı kâmilen mahv eder. İşte bu eser-i nâçizi dahi ebnâ-yı cinsime hatâyâ-yı kesfresiyle ithaf eyler ve bununla beraber ruz u şeb muvâzıbu olduğum dua-yı devam-ı ömr ü iclâl-i hazreti veli-nimet-i bî-minnet-i a'zamı da'avât-ı mefrûzasını ve vesile-i cemile ile burada da tekrar ale't-tekrar yad ü tezkâr ve tezyin-i lisan eyleirim. Ve billahî't-tevfîk".

Mehmed Ziyaeddin bu lügatten önce dokuz cilt kitap yazmış olmasına rağmen zamanın ihtiyaçlarına göre hizmet etmek maksadını gözetmiş, kendi lügatinden önce bu konuda yazılan kitapları da yetersiz bularak bu eseri kaleme almıştır. Terimlere lügavî ve kanunî mâna verme yanında kaynakların da gösterilmesinin pratik kaygılarla alakalı olduğu açıktır.

III

Hukuk lügatleri teker teker ele alındıktan sonra burada dönem, yazar, coğrafya ve dil açısından genel olarak bir değerlendirme yapılacaktır⁵⁵:

i. Dönem: İlk lügat olan Baron Ottokar'ın *Mecmua-i İstilahât-ı Resmîye*'si Âli Paşa'nın himayesi altında Sultan Abdülaziz döneminde neşredilmiştir. Sultan

⁵⁵ Değerlendirme esasları *Hilafet Risaleleri*'nden alınmıştır (İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, İstanbul 2002, I/3-10).

Abdülaziz döneminde yazılan diğer bir lügat Kâni Paşazâde Rifat'ın, Pradié Fodéré'nin *Hukuk-ı Umûmiye* adlı eserine eklediği lügatçedir.

Mahkeme terim ve tabirlerini müstakil olarak içeren hukuk lügatleri II. Abdulhamid döneminde ortaya çıkmıştır. M. Karavokiros'un, II. Abdulhamid dönemi için Osmanlı Devleti müessesesi ve kanunlarına dair eserlerin "zaman-ı revacı" ifadesini kullanması sadece bir övgü ifadesi olmasa gerektir. Zira 1887-1895 seneleri arasında -bizim inceleme imkanı bulamadığımız lügatler de eklenirse- on bir lügat yazılmıştır. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında gerçekleştirilen Adliye reformları bu yıllarda semeresini vermektedir. Ayrıca yine bu dönemde hukuk eğitimi istikrar kazanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda belirli bir muhatap kitlesi oluşmuştur⁵⁶.

1895 sonrası II. Meşrutiyet'in ilanına kadar hukuk lügati telif edilmemesi siyasi gelişmelerle alakalı olabilir⁵⁷. Bununla beraber bu yıllardan önce yazılmış olan *Kamus-ı Hukuk*'un (Hüseyin Galib) bu yıllarda tedavülde olduğu bilinmektedir⁵⁸. Nazaret Hilmi'nin lügati ise dönemin hassasiyetlerini dikkate alan bir eser olarak 1903 senesinde ikinci baskısını yapmıştır. Nazaret Hilmi'nin dönemin hassasiyetlerini gözeterek tavrına şöyle bir örnek verilebilir: Nazaret Hilmi "constitution" kelimesi için "teşekkül, tereküb; tayin, tertib, tahsis" karşılıklarını vermekle yetinir (1887, s. 130). Halbuki kendisinden önce "constitution" kelimesi için Kâni Paşazâde Rifat, "tanzimat, kavânîn-i esasiye" (1873-74, s. 172); kendisinden sonra ise Hüseyin Âgâh *Lügatçe-i Istilahât-ı Resmîye*'sinde "kanun-ı esasî" (1891, s. 21) ve yıllar sonra Mehmed Ekrem "tesis; tahsis; tayin; i'tâ; kanun-ı esasî; meşrutiyet" karşılıklarını verirler (1927, s. 39).

⁵⁶ Lügatlerin bu yıllarda artmasının diğer bir sebebi istilâh tartışmalarının canlanması olabilir. Bu dönemde fıkıh lügati mahiyetindeki *Tilbetü't-talebe* İstanbul'da neşredilmiştir (Eşşeyh Necmeddin Ömer b. Hafs en-Nesefi, *Tilbetü't-talebe fi'l-istilahât-il-fikhiyye*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1311 (1893-94), 171 s.; haz: Hâlid Abdurrahman el-Ak, Beyrut, Darü'n-nefâis, 1995, 438 s.). Medrese talebeleri arasında mütedavil fıkıh lügatlerinden biri de Kasım el-Konevi'nin *Enisü'l-fukahâ'sıdır* (thk. Ahmed b. Abdürrezzak Kübeysi, Cidde, Darü'lvefa, 1987/1407, 350 s.). Bu lügatlere dikkatimi çeken Dr. Eyyüp Said Kaya Bey'e müteşekkirim.

⁵⁷ Değişen siyasi şartlar altında kitapların da siyasileşmesi konusunda bazı değerlendirmeler için bkz. Ali Birinci, *Tarih Uğrunda*, İstanbul 2001, s. 64-65, 115-16; aynı mlf., "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Der-gisi*, Yeni Türk Edebiyatı Tarihi I (2006), s. 345.

⁵⁸ *Kamus-ı Hukuk* "(...) lütfen mütalaa-i güzâr-ı âlî ve tenezzülen karîn-i takdir-i cenâbi şehriyârî ol"muştu (*İkdâm*, nr. 2266, 24 C.ahr 1318/19 Tevvel 1900, s. 4). Kitabın beş sene sonraki bir reklamı ise şöyledir: "*Kamus-ı Hukuk*. Müellifi: Şehremâneti Meclisi azâsından, hukuk müşaviri Hüseyin Galib: Kavânîn ve nizamât-ı mevcûdede müstamel istilâhât ile mehâkim-i şer'îyyece rüyet olunan de'âviye müteallik istilâhâtın tarif ve tafsilini ve herkes için bilinmesi elzem olan birçok mesâl-i kanuniye ve hukukîyyeyi hâvidir; fiyatı 15 kuruştur" (*İkdâm*, 24 Mart 1905). Bu reklamlardan beni haberdar eden Elif Ay Üstün ve Meryem Üke hanımefendilere müteşekkirim.

II. Meşrutiyet döneminin hareketli yayın dünyasında hukuk konularına da geniş yer verilmekle beraber bu dönemde sadece bir hukuk lügati yazılmıştır (1908-1909).

Menemenlizâde Edhem'in felsefi-hukukî lügatçesi bir tarafa bırakılırsa Cumhuriyet döneminde eski harflerle iki lügat neşredilmiştir. Mehmed Ekrem'in lügati daha evvel hazırlanmakla beraber yeni kanunları da içermekteydi. Hüseyin Galib'in ilk baskısı 1305 (1887-88) senesinde yapılan eseri ise "yeni"lenerek 1927 ve 1928 senelerinde birer baskı yapmıştır. Mehmed Ekrem'in dediği gibi Zafer-i Millî'den sonra mühim adliye ıslahatları yapılması ve hukukçular için yeni bir araştırma sahasının doğması bu revacı açıklayabilir.

ii. **Yazar:** Lügatnüvislerin mensup oldukları meslek veya gruba bakıldığında pratik ihtiyaç seviyesi en yüksek olan dava vekillerinin (avukatlar) altı lügatle öne çıktıkları görülmektedir. Dava vekillerinden Hüseyin Galib aynı zamanda hakimlik yapmıştır. Nazaret Hilmi Fransa Medenî Kanunu başta olmak üzere birçok kanun tercümesine imza atan bir mütercimdir. Müellifler arasında meslekten lügat yazarı olan tek kişi de yine Nazaret Hilmi'dir. Bekir Behlül İzmir Barosu reisidir. M. Karavokiros ve Toma Andonyadi'nin dışarıda hukuk tahsil edip dava vekâleti ruhsatnâmesi aldıkları, M. Rifat'ın ise meslek içinde yetiştigi anlaşılmaktadır.

Yazarlar arasında Ottokar sefaret tercümanı, Rifat şair-hukukçu, Hüseyin Âgâh ve Ali Nihad Babiâli Tercüme kalemi halifesi, Mehmed Ziyaeddin İtfaiye İkinci taburu mensubu, Mehmed Hamdi savcı, Menemenlizâde devletler hukuku müderrisi ve mütercim, Mehmed Ekrem ise Hariciye mensubudur. Yazarlardan Mehmed Hamdi, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Kavânîn ve Nizamât Dershanesi'nde hukuk dersi almıştır. Hüseyin Galib Mekteb-i Hukuk, Hüseyin Âgâh Lisan Mektebi mezunudur. Mekteb-i Mülkiye mezunu olan Mehmed Ekrem ve Menemenlizâde Edhem ile dava vekillerinden M. Karavokiros hukuk doktorudur.

iii. **Coğrafya:** On dört lügatin İstanbul'da neşredildiği görülmektedir. Ottokar'ın lügati Viyana'da, Bekir Behlül'ün lügati ise İzmir'de çıkmıştır⁵⁹.

iv. **Dil:** Lügatlerin telif edildiği dile bakıldığında sekizinin Fransızca-Türkçe, beşinin Türkçe-Türkçe lügat olduğu görülür. Fransızca-Türkçe lügatlerin beşi

⁵⁹ Modernleşme döneminde İslâm coğrafyasının muhtelif köşelerinde kanunlaştırma hareketleri ve bilim terimleri meselesi ile yüz yüze gelinmiştir. Karşılaştırma örneği olarak Filib Cellâd tarafından *Kamusü'l-İdare ve'l-Kaza* (İskenderiye, el-Matbaatü'n-Neccariyye, 4 c, 1890-91, 2044 s.; c. V, 1894, 823 s.) adıyla neşredilen büyük boy beş ciltlik Arapça hukuk lügati zikredilebilir. Arapça-Arapça mufassal açıklamalar içeren, ansiklopedi mahiyetindeki eser Hariciye Nazırı Butros Gali Paşa'ya ithaf edilmiştir.

1870-1892 seneleri arasında, Türkçe lügatlerin dördü ise 1887-1894 seneleri arasında neşredilmiştir. Aynı zamanda kanun fihristi olan lügatlerden M. Kâravokiros'un eserinde kelimelerin Fransızca ve Rumcalarına da yer verilmiştir. Fihrist-lügat türü eserler 1892-1895 seneleri arasında neşredilmiştir. Hukuk lügati yazarlarını mensubiyetlerine göre ise şöyle ayırabiliriz: Biri yabancı (Avusturyalı); iki Ermeni, iki Rum, on iki Türk olmak üzere on altısı Osmanlıdır.

Sonuç olarak Tanzimat dönemi hukuk modernleşmesine dair birkaç tespitle hukuk lügatlerinin yeri belirlenebilir. Fıkıh ilmindeki zaruret prensibi devreye sokularak meşrulaştırılan Osmanlı-Türk modernleşmesinin eksenini siyasî rejim değişikliği arayışları başta olmak üzere siyasî-hukukî değişimler oluşturmaktadır. Tanzimat dönemi Osmanlı hukuku siyasî ve iktisadî icbarlar ile Osmanlıların çözüm arayışları arasında meydana gelmiştir, denilebilir. Gayri müslimlerin hukukî statüleri problemi ile karşı karşıya kalan Osmanlı devlet adamlarının geliştirdikleri müsavat politikaları tercüme kanunlar üzerinden modern/seküler hukukun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Adliye reformlarının maksatlarının başında kapitülasyonların/ecnebi müdahalesinin yükünü hafifletmek gelmektedir. Meşrutiyetle idare edilen, terakki yolunda bir Türkiye imajı karşılığında Osmanlıların talep ettikleri *bekâ* ve *istiklâl haklarıdır*.

Hukuk lügatleri malzemesinin dağınıklığıyla beraber güncelliğini koruyan bu sürecin iç mantığını, kavramları ve terminolojisini anlamak için dikkate alınması gereken kaynaklardır. Osmanlı aydınlarının hangi sebeplerle, nasıl bir metot takip ederek, İslâm-Türk kültürüne nasıl bir yer ayırarak bilim ve terim meselesini ele aldıkları dönemin kitabiyâtı, mecmuaları, gazeteleri ve modern hukuk kitaplarıyla beraber; burada sadece haberdar etme düzeyinde ele alınan hukuk lügatleri üzerinden yeniden gündeme getirilebilir, getirilmelidir. Kanun tercüme etme fikri başta olmak üzere tercüme safhası; terim probleminin algılanması ve terimlere karşılıklar bulunması Osmanlı modernleşmesinin omurgası hakkında birçok ipucu ve tutamak noktası verecektir.